МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРВОПОРУШНИКІВ**

Виконав: студент ІІ курсу, групи 8.0533
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Мороз Тетяна Анатоліївна
Керівник: к.психол.н., доцент
кафедри психології Паскевська Ю.А.
Рецензент: Залановська Л.І., к.психол.н.,
доцент кафедри психології

Запоріжжя

2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма 053 Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри_____
«_____»_____2024 року

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Мороз Тетяні Анатоліївні

1 Тема роботи (проєкту) ___Психологічні чинники, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників_____

керівник роботи: Паскевська Юлія Анатоліївна, к.психол.н., доцент

затверджені наказом ЗНУ від «____»_____20__року №___

2.Термін подання студентом роботи _____

3.Вихідні дані до роботи: теоретичні дослідження та наукові статті.

4 Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити: охарактеризувати злочинну поведінку як соціально-психологічний феномен; дослідити психологічні чинники, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників, вивчити нормативно-правову базу з протидії злочинній поведінці неповнолітніх правопорушників, емпірично дослідити ефективність соціально-психологічної програми із зменшення проявів злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов’язкових креслень) 1 таблиця, 1 рисунок

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Паскевська Ю.А.		
Розділ 1	Паскевська Ю.А.		
Розділ 2	Паскевська Ю.А.		
Розділ 3	Паскевська Ю.А.		
Висновки	Паскевська Ю.А.		

7 Дата видачі завдання_____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень–лютий 2024 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2024 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2024 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень 2024 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	червень -серпень 2024 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2024 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2024 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2024 р.	Виконано

Студент _____ _____Мороз Т.А._____

(підпис) (ініціали та прізвище)

Керівник роботи (проєкту) _____Паскевська Ю.А._____

(підпис) (ініціали та прізвище)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Гредінарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 78 сторінок, 1 таблиця, 1 рисунок, 63 джерела, 5 додатків.

Об’єктом дослідження є злочинна поведінка неповнолітніх правопорушників.

Предметом дослідження є психологічні чинники, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Мета дослідження**:** теоретично обґрунтувати та дослідити психологічні чинники формування злочинної поведінки неповнолітніх, а також емпірично перевірити соціально-психологічну програму із зменшення проявів злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що переважаючими чинниками, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників, є сімейне неблагополуччя та емоційна нестабільність.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз та систематизація, класифікація та конкретизація літератури, узагальнення та порівняння теоретичних та емпіричних даних) та емпіричні (спостереження, експеримент).

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до виявлення чинників, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-психологічної програми, на основі виявлених нами чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх, яка має на меті зменшити прояви злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників. Результати дослідження можуть використовуватися піл час професійної діяльності фахівцями у галузі психологічного супроводу та психосоціальної підтримки, соціальними працівниками, практичними психологами, психологами -експертами, юридичними психологами.

ЗЛОЧИННА ПОВЕДІНКА, МОТИВИ, НЕПОВНОЛІТНІ ПРАВОПОРУШНИКИ, ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, СІМЕЙНЕ НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ.

SUMMARY

The formation of juvenile delinquent behavior is a complex, multifactorial process that attracts the attention of researchers, educators, psychologists, and law enforcement professionals. Adolescence is a critical period during which fundamental behavioral models are formed, shaping the motivation, worldview, emotional state, and behavioral responses of young individuals. The influence of these factors can either promote deviant behavior or prevent it, provided timely intervention occurs.

The object of the research is the delinquent behavior of juvenile offenders.

The subject of the research is the psychological factors influencing the formation of delinquent behavior in juvenile offenders.

The purpose of the research is to theoretically substantiate and explore the psychological factors contributing to juvenile delinquency, as well as empirically test a socio-psychological program aimed at reducing delinquent behavior in juvenile offenders.

The hypothesis of the research suggests that the predominant factors influencing the development of delinquent behavior in juvenile offenders are family dysfunction and emotional instability.

The methods of research include:

— Theoretical methods: analysis and systematization, classification and specification of literature, synthesis and comparison of theoretical and empirical data.

— Empirical methods: observation and experimentation.

The scientific innovation of the research lies in its comprehensive approach to identifying the factors contributing to the development of delinquent behavior in juvenile offenders.

Keywords: delinquent behavior, motives, juvenile offenders, psychological factors, family dysfunction.

ЗМІСТ

ВСТУП…… 7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПАРВОПОРУШНИКІВ…..…… 11
1.1. Сутність та етіологія злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників……... 11
1.2. Сімейне неблагополуччя як чинник формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників…….. 22
1.3. Вплив зовнішнього соціального середовища, як фактор формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників……..…… 28
1.4. Нормативно-правова база з попередження злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників…….. 32
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПАРВОПОРУШНИКІВ ……..…….. 40
2.1. Методи, методика і процедура дослідження……... 40
2.2. Аналіз чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників…….. 44
РОЗДІЛ 3 ВПЛИВ СОЦІАЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ НА ПРОЯВ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПАРВОПОРУШНИКІВ ……... 54
3.1. Характеристика соціально-психологічної програми…….…… 54
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів соціально-психологічної програми…….……... 60
ВИСНОВКИ……... 67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……. 73
ДОДАТКИ…….. 79

ВСТУП

Злочинність неповнолітніх правопорушників завжди викликає підвищену увагу суспільства. Це цілком обґрунтовано, по-перше, тим, що поширення злочинів та інших правопорушень руйнівно впливає на молодь, яка є резервом соціального, культурного, політичного та економічного розвитку будь-якої держави. По-друге, злочинність неповнолітніх може розглядатись як прогностична для всієї злочинності, бо неповнолітні злочинці – це, в основному, резерв дорослої злочинності.

Формування злочинної поведінки неповнолітніх є складним і багатофакторним процесом, що привертає увагу дослідників, педагогів, психологів та працівників правоохоронних органів. Ця тема є надзвичайно актуальною, оскільки саме в підлітковому віці формуються базові поведінкові моделі, які визначають подальший життєвий шлях особи.

У цьому контексті особливу роль відіграють психологічні чинники, які визначають мотивацію, світогляд, емоційний стан та поведінкові реакції підлітків. Вплив цих чинників може як сприяти девіантній поведінці, так і забезпечувати її профілактику за умови своєчасного втручання.

Серед основних психологічних факторів, які впливають на формування злочинної поведінки, варто виділити особливості сімейного виховання, емоційно-вольову нестабільність, низький рівень соціальної адаптації, проблеми самооцінки та вплив негативного середовища. Розуміння цих чинників є ключем до ефективного формування реабілітаційних та превентивних програм, спрямованих на зниження рівня злочинності серед молоді.

Тому невипадково попередження злочинів та інших правопорушень серед цієї категорії населення вважається важливим аспектом профілактики загальної злочинності у суспільстві і розглядається в світових масштабах.

У період 2015-2021 років загальний рівень злочинності серед неповнолітніх зменшився, про що можна судити з даних статистики. Так, як зазначено на сайті інформаційного агентства УНН (Українські національні новини), за даними, які надані Генеральною прокуратурою України у відповідь на інформаційний запит УНН, зафіксована кількість злочинів, скоєних неповнолітніми, у 2013 році становило – 8781, у 2014 році становило – 7467, у 2015 році – 7171, у 2016 році – 5230, у 2017 році – 5608, у 2018 році – 4750 [88]. Таким чином, кількість злочинів, скоєних неповнолітніми, впродовж 2015-2021 рр. зменшувалася, а саме на чотири тисячі, тобто на половину. Проте, на сьогодні в результаті зміни соціально-політичного контексту з'явились додаткові чинники впливу, зокрема внаслідок військових дій та прояв агресивних дій переважає, що спричиняє більшу деструктивну активність у конфлікт із законом.

Дослідженням проблем з виникнення злочинності неповнолітніх, її сутності та особливостей, зокрема дослідженням факторів, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників займалися такі науковці як: Александров Д.О.[1], Алєксєєва О.В. [2], Анголенко В.В. [3], Андросюк В.Г. [1], Аршава І. Ф. [4], Бандурка А.М. [5], Бедь В.В. [6], Бочелюк В.Й. [7], Бриндіков Ю.Л. [8], Вольнова Л.М. [10], Давидова Т.О. [11], Дубовик К.К. [12], Занюк С.С [14], Кікалішвілі М.В. [16], Коваль В.В. [17], Максимова Н.Ю. [21], Мирошниченко Н.М.[23], Міщук І. В. [24], Мураненко К.Ю. [25] та інші.

Наразі дослідження у сфері вивчення причин та чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх носить епізодичний характер, та не є ефективним у подоланні цієї проблеми й розгляду її як глобального соціально-психологічного явища. Тому досить актуальним є виявлення та дослідження чинників, що впливають на формування злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників. Зауважимо, тенденція до зниження вікової межі правопорушників зростає. На нашу думку, якщо визначити певні головні чинники, що впливають на формування мотивів

скоєння злочину, то це надасть можливість побудувати ефективну психокорекційну програму з усунення та профілактики підліткової злочинності.

Об’єктом дослідження є злочинна поведінка неповнолітніх правопорушників.

Предметом дослідження є психологічні чинники, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та дослідити психологічні чинники формування злочинної поведінки неповнолітніх, а також емпірично перевірити соціально-психологічну програму із зменшення проявів злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що переважаючими чинниками, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників, є сімейне неблагополуччя та емоційна нестабільність.

Для досягнення даної мети, нами були поставлені такі завдання:

1. Охарактеризувати злочинну поведінку як соціально-психологічний феномен.

2. Дослідити психологічні чинники, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

3. Вивчити нормативно-правову базу з протидії злочинній поведінці неповнолітніх правопорушників

4. Емпірично дослідити ефективність соціально-психологічної програми із зменшення проявів злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Методи дослідження, що були використані в дослідженні: теоретичні (аналіз та систематизація, класифікація та конкретизація літератури, узагальнення та порівняння теоретичних та емпіричних даних) та емпіричні (спостереження, експеримент).

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до виявлення чинників, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-психологічної програми, на основі виявлених нами чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх, яка має на меті зменшити прояви злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників. Результати дослідження можуть використовуватися піл час професійної діяльності фахівцями у галузі психологічного супроводу та психосоціальної підтримки, соціальними працівниками, практичними психологами, психологами-експертами, юридичними психологами.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

1.1. Сутність та етіологія злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників

Науковці з психологічної науки пояснюють етіологію злочинної поведінки нестійкістю дитячої психіки, нездатністю неповнолітнього до рефлексії, об’єктивного критичного мислення та особливостями сімейного виховання [1; 4; 6]. Разом із тим, більшість дослідників у сфері юридичної та психологічної науки (Д. Александров, В. Андросюк [1], І. Аршава, О. Репіна [4], О. Бандурка [6] та інші) погоджуються з твердженням, що виникненню злочинної поведінки неповнолітніх передують нестабільні процеси, які відбуваються: у сфері соціально-економічних відносин; політичних змін у державі; кризи соціальної системи; зниження рівня життя населення; поширення негативних тенденцій розвитку особистості тощо.

Для більш повного та розширеного розуміння сутності терміну «злочинна поведінка» розглянемо такі поняття як: злочин, делінквентність та делінквентна поведінка, - які і є вихідними поняттями для визначення означеного вище нами терміну.

Проаналізуємо підходи до визначення поняття «злочин»:

1) злочин – це антисоціальний вчинок людини, що посягає на відносини, які склалися в суспільстві, і становить небезпеку суспільному розвитку. Людину, яка чинить злочин, називають «злочинець» [7].

2) злочином в українському праві є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [8].

3) в науці кримінального права злочином називають суспільно небезпечне, винне, протиправне і кримінально каране діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [18].

Аналізуючи з психологічної сторони злочинну поведінку слід помічати не тільки сам злочин, але і його зв’язки з зовнішніми факторами, а також «внутрішні, психічні процеси і стани, які спрямовують і контролюють його виконання» [9, 56].

Ми виходимо із того, що злочинна поведінка – це поняття більш ширше, яке включає не тільки сам злочин як суспільно небезпечне, протиправне діяння (дія або бездіяння), але і його джерела, виникнення мотивів, постановку цілей, вибір засобів, прийняття суб’єктом майбутнього злочину різних рішень.

Злочинна поведінка – це процес, який розгортається у часі і просторі. Він включає не тільки самі дії, які змінюють зовнішнє середовище, але і психологічні явища, які їм передували, та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку.

Більшість дослідників-теоретиків та практиків у сфері кримінальної психології відзначають, що виникненню злочинної поведінки завжди передує делінквентна поведінка особистості неповнолітнього.

Категорія «делінквентність» (delinquency) є родовою для визначення соціально-негативної поведінки, що пов’язана з порушенням правових та інших (моральних, етичних) норм, а юридичний термін «делінквентність» широко поширений у міжнародному праві, а також у кримінології й законодавстві США, Великобританії та країн Західної Європи. Слід зауважити, що термін «делінквентність» не застосовується за кордоном до визначення категорії «злочинність». Так, у англійській мові злочин, злочинність позначаються словом «crime», а термін «делінквентність» (delinquency) має багатозначне й широке тлумачення. Основні його значення:

1) невиконання обов’язків;

2) порушення (договору, закону);

3) правопорушення;

4) акт делінквентної поведінки;

5) провина, упущення, провинність [36; 42].

У загальному сенсі основне значення категорії «делінквентна поведінка» за кордоном відображує зневагу обов’язками, провину; друге ж значення поняття «делінквентність» вживається рідше й у низці його синонімів виражає найменшу міру серйозності злочину.

У вітчизняному законодавстві та юриспруденції терміни «делінквентна поведінка», «делінквентність» не застосовується. Але в гуманітарних науках, таких, як «Соціальна педагогіка», «Юридична психологія», «Девіантологія», «Соціологія» тощо, термін «делінквентна поведінка» використовується для позначення однієї з форм поведінки, що відхиляється, але дослідники надають різне тлумачення цієї категорії.

Істотно різняться думки авторів щодо визначення типів «делінквентної поведінки», до якої відносять:

– агресивно-насильницьку поведінку, включаючи образи, побої, підпали, садистські дії, спрямовані, в основному, проти особистості людини;

– корислива поведінка, включаючи дрібні крадіжки, здирство, угони автотранспорту й інші майнові посягання, пов'язані з прагненням отримати матеріальну вигоду; поширення і продаж наркотиків [2, 216];

– агресивну, насильницьку та ворожу поведінку, дрібні порушеня морально-етичних норм, що не досягають рівня злочину [3, 150];

– провини, систематичні прогули шкільних занять, порушення суспільних норм поведінки, дрібне хуліганство, жебрацтво [5, 81];

– бешкетування, хуліганство, вандалізм [6,157];

– систематичні пропуски занять, порушення суспільних норм поведінки, дрібне хуліганство, крадіжки, бійки, відбирання грошей і речей [8; 52];

– дрібні антигромадські дії, що не спричиняють за собою карної відповідальності [11, 70] тощо.

Складовими делінквентної поведінки неповнолітнього є:

1) поведінка, що відхиляється від норми;

2) поведінка, що порушує встановлені законодавством правові норми;

3) складається з окремих поведінкових актів, що демонструють представники певних вікових категорій [10, 144].

Зауважимо, що науковці мають спільну думку щодо визначення першої та другої ознаки, щодо третьої ознаки – думки істотно різняться. У психолого-педагогічних науках кримінологічний погляд на категорію «правопорушення» практично не враховується, а ця категорія розглядається лише для відображення: 1) поведінки що відхиляється; 2) негативного соціального явища; 3) для зазначення кінцевого результату поведінкової програми.

Отже, вцілому під «делінквентною поведінкою» розуміють таку поведінку, при якій неповнолітні здійснюють протиправні вчинки, які мають зовнішні ознаки правопорушень, але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність у силу того, що в них не наступив стан юридичної дієздатності [13, 142]. Якщо спиратися на це визначення, можна стверджувати, що змістовий склад «делінквентної поведінки» як протиправної поведінки неповнолітніх повинен корелювати з об’єктивним описом правопорушень, що входять до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення [12, 78]. Таким чином, делінквентна поведінка має відображати змістові складові опису дій, які законодавство визнає як правопорушення.

Зосередимо свою увагу на типології соціальних відхилень у вигляді делінквентної поведінки, зокрема:

1) корисливої орієнтації – правопорушення, проступки, пов’язані з бажанням отримати матеріальну, грошову, майнову користь (крадіжки, пограбування, протекція);

2) агресивної орієнтації – дії, спрямовані проти особистості (образа, хуліганство, побої);

3) соціально-пасивного типу – бажання самоусунутись від активного способу життя, ухилитись від виконання службових обов'язків, небажання вирішувати особисті та соціальні проблеми (ухилення від виконання посадових обов' язків, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид).

Злочинні діяння що найчастіше вчиняють неповнолітні це – крадіжки, хуліганство, вимагання, що здійснюються, переважно, з корисливих мотивів, рідше хуліганських, помсти. Насильницькі злочини неповнолітніми вчиняються значно менше, але такі тенденції викликають занепокоєння і потребують негайного реагування з боку всіх інститутів держави.

Серед особливостей злочинної поведінки неповнолітніх визначають:

– високий рівень латентності, адже правовий статус і фізіологічний стан неповнолітнього значно обмежують діяльність органів розслідування та досудового слідства;

– «омолодження» злочинності неповнолітніх – все частіше і частіше такі суспільно небезпечні дії вчиняють діти;

– зростання тяжкості і суспільної небезпечності злочинів, що супроводжуються цинізмом і насильством;

– поступова трансформація групової злочинності неповнолітніх в організовану та професійну;

– збільшення кількості неповнолітніх злочинців жіночої статі [34; 51].

Таким чином, передумовою для виникнення злочинної поведінки, яка має певні ознаки (однією з яких є злочин), є делінквентна поведінка неповнолітнього.

Аналіз літератури показав, що існує ряд концепцій, які пояснюють етіологію злочинної поведінки у неповнолітніх, тобто чинники її виникнення.

1. Біологічна концепція.

Одним із родоначальників біологічного напряму досліджень злочинної поведінки є італійський лікар-психіатр Ч. Ломброзо. Згідно з його вченням, причини такої поведінки слід шукати в першу чергу в особистості самого злочинця. Ч. Ломброзо розробив таблиці «природжених злочинців», на основі

яких можна відразу визначити, чи ми маємо справу з нормальною людиною, чи перед нами типовий злочинець. На його думку, основною детермінантою схильності до поведінки, яка має відхилення, були спадково-біологічні чинники, підкріплені впливом навколишнього середовища. Він стверджував, що «кримінальний тип» особистості є результатом деградації, який визначається певними антропометричними характеристиками. Він вважав, що злочин – є біологічне явище, подібне народженню, смерті та іншим неминучим явищам та процесам [14, 159].

Відомий американський лікар і психолог В. Шелдон підкреслював залежність між типами темпераменту й типами соматичної будови (фізіологічний аспект) людини. Він вважав, що людям з певною будовою тіла, а саме – мезоморфного типу, властиві характерні особистісні риси правопорушника. Фізична структура, на думку В. Шелдона, повністю залежить від якості зародкової плазми, з чого випливає, що поведінка людини зумовлена спадковістю, тобто на генетичному рівні [18, 256].

Зроблено спроби встановлення зв’язку між злочинної поведінкою й спадковістю в 60-і рр. XX ст. Так, результати генетичних досліджень, проведені У. Пірсом, дозволили зробити висновки, що наявність зайвої Y-хромосоми у чоловіків (каріотип – XYY) визначає їх схильність до делінквентної поведінки. Подальші дослідження в цьому напрямі дозволили припустити, що дана хромосомна аномалія здійснює неспецифічний внесок у розвинення делінквентної поведінки через генетичну дезорганізацію й порушення розвитку особистості. Інші біологічні фактори:

- рівень гормонів;
- пошкодження головного мозку;
- органічне захворювання мозку;
- особливості нервової системи тощо [17, 144].

Вище вказані чинники також розглядаються як детермінанти, які призводять до відхилень у поведінці особистості. По суті, дослідження хромосомних аномалій встановили відомий зв'язок цих аномалій не стільки зі

злочинністю, скільки з психічними захворюваннями: серед обстежених значну більшість склали саме особи з такими захворюваннями (аномаліями).

На сьогоднішній день більшість учених приходять до висновку, що біологічна схильність до різних форм злочинності виявляється лише за наявності сприятливого впливу соціального середовища. Біологічним шляхом наслідуються лише окремі нахили до злочинної поведінки, але у взаємодії із зовнішнім середовищем, суспільним оточенням вони обумовлюють людську поведінку та за умови існування деяких обставин можуть стати однією з передумов відхилень у поведінці.

2. Психоаналітична концепція.

Особливе місце серед різних теорій і концепцій виникнення злочинної поведінки посідають дослідження психоаналітичної орієнтації, засновником якої є З. Фрейд. На його думку, люди за своєю суттю антисоціальні й у силу свого розвитку вони наділені егоцентричним потягом до пошуку задоволення та до руйнування. Тому, будь-який вчинок особистості зумовлений конфліктом між «Я» й «воно» тобто між свідомим і підсвідомим. З. Фрейд та його однодумці заперечували вплив середовища, соціальних умов життя на процес формування особистості, зводили все до дії природжених психологічних інстинктів, не усвідомлених імпульсів, потягів. Одним із варіантів компенсаторної поведінки є вчинення правопорушень (злочинів). До фрейдизму примикає і теорія психопатологічних причин злочинності, прихильники якої стверджують, що злочинець – або психопатологічна особистість, або розумово відстала людина [16, 393].

Біхевіоризм, як одна з поведінкових теорій, що описує вплив стимулів навколишнього середовища на поведінку індивіда, чим підтверджує роль соціокультурних чинників у формуванні делінквентної поведінки. Засновниками цього напряму є Дж. Уотсон, Б. Скіннер, Е. Торндайк, А. Бандура, які у своїх наукових роботах і спостереженнях резюмували, що зміна зовнішніх умов здатна або загальмувати чи усунути, або, навпаки, стимулювати, активізувати та посилювати прояви делінквентності [15, 48].

З точки зору психології хотілося б звернути увагу на підхід щодо причин умисних дій при вчинення злочину, який зазначав, що в основі злочину лежать особливості емоційної сфери людини. На основі цього критерію вченим було зроблена типологія злочинців:

а) «злочинці за пристрастю» – відзначаються надзвичайною дратівливістю, імпульсивністю, недорозвиненістю;

б) «вроджені злочинці» – особи, що прагнуть до задоволення своїх потреб без особливої праці, для яких характерно вчинення злочинів з корисливих мотивів, їх дії характеризуються прямим умислом;

в) «недоумкуваті злочинці» – особи що внаслідок недоліків в інтелектуальній сфері не можуть оцінити значення прав власності і різниці між добром і злом;

г) «злочинці з ослабленою волею» – відрізняються лінню і нездатністю до систематичної праці.

Професор С. Познишов пропонує ділити злочинців на:

– ендогенних (особи, що скоїли злочини в силу внутрішніх, особистісних факторів, що свідомо стали на злочинний шлях):

– екзогенних (які стали на злочинний шлях під впливом зовнішніх обставин та життєвої ситуації) [44].

На думку зарубіжних вчених, зокрема, В. Бурлакова, С. Мілюкова, «особа злочинця – це сукупність соціально-психологічних якостей індивідуальності, які при певних ситуативних обставинах (або окрім них) призводять до скоєння злочину» [52; 57].

Злочин – це результат складної взаємодії та сукупності об’єктивних і суб’єктивних факторів, що зумовлюють злочинну поведінку особистості задовго до вчинення злочину, так і в безпосередньо в момент його скоєння. Мотив вчинення злочину у кримінологічній науці є надзвичайно важливим, адже саме він детермінує зовнішній вплив на психіку і свідомість людини, породжує мету вчинити той чи інший злочин, або не вчиняти його. Взаємозв’язок соціальних і психологічних факторів при аналізі мотивації

злочинної поведінки простежується у недоліках морального формування особи, в спонуканні до прийняття рішення про виконання окремих вольових анти суспільних дій, в умовах та обставинах, які при цьому використовувалися винними [6, 81].

3. Соціологічна концепція.

Згідно з соціологічною теорією, основними механізмами формування злочинної поведінки є: навчання через спостереження, дії та досвід. Теорія соціального навчання, що виокремилася з біхевіоризму, розглядає злочинність, як результат соціальних взаємодій, у ході яких неповнолітні навчаються делінквентним моделям поведінки й отримують відповідні стимули, які б її закріпляли. Основна увага концентрується на різного роду заохоченнях і покараннях, що сприяють навчанню й закріпленню делінквентних реакцій. Найважливіші заохочення й покарання – це знаки соціального схвалення й відторгнення, одержувані у процесі взаємодії [12; 80].

Соціологічні концепції делінквентної поведінки.

Розгорнуте пояснення делінквентності особистості, з точки зору соціології вперше дав Е. Дюркгейм. Він вважав, що основною причиною прояву злочинності є аномія (фр. anomie – відсутність закону), тобто «відсутність регуляції», «відсутність норми». Аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв’язки або відсутні, або стають нестійкими й суперечливими. Це призводить до порушення стабільності, нестійкості, неоднорідності соціальних зв’язків, породжує порушення загальнодержавного порядку, дезорганізує підлітків і призводить до різних видів відхилення в поведінці неповнолітнього [1, 187].

Теорія аномії отримала подальший розвиток у роботах Р. Мертона. Головну причину злочинності він вбачав у розриві між цілями суспільства й соціально схвальними засобами досягнення цих цілей. Указуючи на тісний зв´язок відхильної поведінки із соціальними структурами, Р. Мертон намагається простежити, як останні чинять певний тиск на окремих членів суспільства, штовхаючи їх на шлях відхилень від загальноприйнятих правил.

У результаті виокремлюють п′ять типів відхильної поведінки, які виникають як спосіб пристосування індивідів до умов найближчого соціального оточення:

а) підпорядкування;

б) інновація (відновлення);

в) ритуалізм;

г) ретретизм (відхід від життя – бурлаки, відщепенці, хронічні алкоголіки, наркомани);

д) бунт [3, 158].

Е. Сатерленд у 1939 р. сформулював теорію диференціальних асоціацій. Відповідно до неї, злочинна поведінка – це складна й диференційована форма поведінки, яка формується в процесі взаємодії з іншими. Цей процес включає засвоєння злочинної мотивації, виправдання такої поведінки. Запропонована Е. Сатерлендом теорія базується на наступних положеннях:

– злочинній поведінці навчаються в процесі спілкування з іншими особами;

– навчання злочинній поведінці відбувається переважно в групах, де відносини мають безпосередній, особистий характер;

– специфічна спрямованість мотивів і прагнень формується на основі оцінок правових норм як прийнятних чи неприйнятних;

– особа стає деліквентом внаслідок переважання в неї оцінок, сприятливих для порушення закону, над оцінками, що цьому не сприяють;

– процес навчання злочинній поведінці в ході контактів з моделями злочинної і незлочинної поведінки включає в себе механізми, що діють в процесі будь-якого навчання [66; 71].

Теорії субкультур (Чикагська школа соціології та психології). Теорія делінквентної субкультури базується на наступних положеннях: для нижчих прошарків суспільства характерні власні цінності, що помітно відрізняються від загальноприйнятих у суспільстві; конфлікт цінностей призводить до того, що цінності нижчого класу автоматично призводять до порушення законів [8; 51].

Таким чином, з огляду виходячи із вище зазначеного варто виділити три групи чинників формування злочинної поведінки: біологічні, психологічні і соціальні. Причинами та умовами злочинності є система соціально-негативних явищ та процесів, які її детермінують як свій наслідок. Причини та умови злочинності не випадковий механічних набір детермінант злочинності, а система, яка являє собою єдність та цілісність взаємодіючих підсистем та елементів, які розташовані в певній ієрархії та підрядності рівнів.

Кожний конкретний злочин викликається не одною ізольованою причиною, а сукупністю чинників, які діяли у різний час та в різних умовах. Але при усій складності взаємодії цих чинників їх можна певним чином класифікувати, виділити основні, вирішальні.

Як і кожний свідомий людський вчинок, злочин має своїм безпосереднім та найближчим джерелом суб'єктивний вольовий акт – рішимість скоїти те чи інше діяння. Вольовий акт при скоєнні злочину, як правило, результат взаємодії двох груп факторів: асоціальних поглядів та установок даної особи і конкретної життєвої ситуації, в якій вона знаходилася перед вчиненням злочину. Тобто, об'єктивна дійсність детермінує, визначає поведінку людини: безпосередньо (вплив ситуації) та опосередковано (попереднє формування особи). Співвідношення ролі вказаних чинників у кожному разі може бути різним. У більшості випадків головну роль відігравало негативне формування особи. Саме моральне виховання є тим чинноком, який визначає весь життєвий шлях людини, характер її поведінки, а інколи й конкретні вчинки. Криміногенний вплив зовнішніх обставин може призвести до скоєння злочину лише особою, яка не володіє твердими моральними принципами. У тих випадках, коли злочинний намір сформувався та людина почала скоювати злочин, її діяльність може призвести до необхідного результату лише у тому випадку, якщо в оточуючій дійсності є сприятливі умови. Виявлення детермінант, які спричиняють вчиненню злочинів неповнолітніми, важливо для розробки необхідних психокорекційних заходів впливу.

1.2. Сімейне неблагополуччя, як фактор формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників

Психіка неповнолітнього характеризується високою емоційністю, схильністю до навіювання, високим ступенем сприйняття будь-якої ситуації близько «до серця», тому мотивуючою стороною скоєння злочинів серед неповнолітніх є їхнє психологічне сприйняття оточуючих та соціального середовища у цілому.

Родина, у якій виховується та зростає неповнолітній – це найважливіша ланка його становлення у суспільстві, бо дивлячись на своїх батьків, їхню поведінку та спосіб життя, дитина переймає це як «копірка», яка відображує кожний штрих оригіналу. Тому вважаємо за доцільним висвітлити певні сімейні, найголовніші, на нашу думку, фактори, які впливають на формування мотивів неповнолітніх правопорушників у нашому суспільстві.

Сімейне неблагополуччя має досить великий вплив на становлення неповнолітнього у сучасному суспільстві, а саме, так би мовити, підштовхує його на скоєння незаконних та аморальних дій, які є проявом злочинної поведінки підлітка. Сімейне неблагополуччя у родині неповнолітнього сприяє розвитку таких факторів, що впливають у свою чергу на формування злочинної поведінки неповнолітнього, серед яких:

– правовий конформізм неповнолітніх, що проявляється у некритичному засвоєнні асоціальної норми поведінки, як наслідок – низький рівень правової культури та правової свідомості сучасної молоді;

– неадекватна самооцінка і рівень вимог, що призводять до агресивності, висування підвищених вимог до суспільства і, відповідно, готовності до обрання неадекватних, несприятливих, з погляду суспільної моралі, засобів їх реалізації;

– не сформованість світогляду, моральних еталонів та ідеалів;

– високий рівень ситуативної тривожності;

– підлітковий максималізм.

Сімейне неблагополуччя – це соціально-моральне явище [86, 109].

Як зазначає Л. Вольнова , причинами неблагополуччя можуть бути:

– психолого-педагогічна і правова неграмотність;

– алкоголізм і наркоманія членів сім'ї;

– економічна нестабільність;

– безробіття;

– моральні дефекти в психології сім'ї;

– викривлене розуміння життєвих цілей і засобів їх досягнення, якими користуються дорослі члени родини тощо [44, 61].

Неблагополучні сім'ї – це ті, в яких порушуються права її членів, права людини, порушуються юридичні норми суспільства [75, 54].

На думку вище вказаного автора, ознаками неблагополуччя сім'ї є:

1. Невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей та їх матеріального утримання.

2. Байдуже ставлення до здоров'я, фізичного, духовного та морального розвитку дітей.

3. Жорстоке поводження, фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство над неповнолітніми.

4. Зловживання батьками алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами та їх аморальна поведінка в суспільстві.

5. Втягування неповнолітніх до протиправної діяльності, бродяжництва та жебракування.

6. Експлуатація дітей у різних проявах.

7. Створення житлово-побутових, санітарно-гігієнічних умов, які загрожують здоров'ю та життю неповнолітніх [45].

Так, розглянемо деякі сімейні неблагополуччя, що формують злочинну поведінку неповнолітніх правопорушників, на яких акцентують увагу більшість дослідників цієї теми (А. Асмолов [1], Ф. Райс [13]).

1. Важке матеріальне становище сім'ї.

Як і десятки років тому, наша держава знаходиться в складному економічному становищі. В умовах, коли коштів в державному бюджеті недостатньо, мінімальними є видатки, які б забезпечили нормальне життя громадян, це є причиною безладу у соціально-еконономічній структурі нашої країни:

– громадяни не забезпечуються робочими місцями;

– ті, хто важко працює, не одержує належної зарплати;

– розвиток тіньової економіки;

– більшість населення мають економити на продуктах харчування, одязі, ліках та інших предметах першої необхідності;

– родина не має змоги відпочити у якомусь санаторному закладі, курорті тощо;

– несправедливість у виплаті заробітних плат (корупція влади на підприємстві, в уряді нашої країни тощо).

Що, як наслідок, призводить до порушення членами сім'ї норм законів. У свідомості людей в цьому випадку формується така позиція: «Коли держава сама встановлює закони і порушує їх, то чому ми не можемо порушити їх, щоб «заробити» таким чином собі і своїй сім'ї на шматок хліба?» [11, 143].

Але ж підлітки так не мислять, насправді багато дітей з малозабезпечених сімей вчиняють злочинів проти власності. Крадіжки, грабежі є досить поширеними правопорушеннями серед підлітків, та не можна стверджувати, що більшість з них вчиняються з вищенаведеною думкою. Скоріш причиною таких злочинів є така психологічна емоція як заздрість, що виникає у підлітків тоді, коли вони бачать ровесників, які є добре одягненими, забезпечені новинками комп'ютерних технологій, живуть у розкоші і багатстві [15, 201].

Адже більшість ЗМІ виставляють напоказ життя заможних персон (телепрограми «Світське життя», «Заможне життя», «Світські люди»).

Соціальні мережі (Інстаграм, Телеграм, Вконтакте, Facebook тощо), в яких підлітки «зависають», втрачаючи почуття реальності, зумовлюють мрії про багатство та заможність, що зовсім не належить до моральних цінностей.

М.В. Супрун зауважує, що особливо діти від 12 до 16 років не можуть чітко розмежувати реальні можливості та нездійсненні мрії [38; 184]. Тому жага до мрій та фантазій про гроші та матеріальні статки спонукає підлітків до вчинення правопорушень та навіть злочинів проти власності. Тим більше, якщо їм приходилося пізнати скрутне матеріальне становище, нести певні втрати, то в таких дітей може сформуватися почуття несправедливості, що може вплинути на деформацію психіки і, як наслідок, збільшення як кількості злочинів у цілому, так і самого характеру вчинення цих злочинів у бік підвищення жорстокості.

2. Відсутність інтересу або недостатній інтерес батьків до своєї дитини.

Так, малолітня розбещеність, наркотична, алкогольна залежність, нераціональне використання коштів, які також становляться мотивами для скоєння правопорушень, теж мають свою причину. На думку багатьох фахівців (Я.Є. Рябчич [35]) це – недостатній інтерес батьків до своїх дітей або його відсутність взагалі.

Обставини, які складаються у сім’ях, де тільки один з батьків виховує дитину або де у одного з батьків є алкогольна чи наркотична залежність, породжують прогалину у зв’язках і відносинах батьків з дітьми. Батьки повинні цікавитись інтересами дітей та перевіряти їхню активність у соціальних мережах або обмежувати час, проведений у них, адже деякі матеріали із соціальних мереж впливають ще й на розлади психіки і поведінки, розвивають надмірну агресію й невмотивовану жорстокість щодо жертв насильницьких злочинів.

3. Насильство в сім’ї.

Такий чинник як насильство в сім’ї (його різні прояви – фізичне, психологічне, економічне, сексуальне) теж є однією з причин вчинення в майбутньому правопорушень неповнолітніми, які втілюються в знущаннях та

аморальних проступків щодо тварин, однолітків, слабших людей.

Так, різні види насильства досить часто приховуються за «праведними обличчями» батьків, що є досить значною проблемою у нашому суспільстві. Багато підлітків навіть не знають про те, що за такі види насильства як – психологічне (емоційний шантаж, постійні несправедливі повчання тощо), економічне (наприклад, коли батьки можуть купити дитині бажану річ, але не роблять цього і шантажують дитину цим) – існує відповідальність перед законом, тому і не звертаються до органів правоохоронних справ. Таке відношення до неповнолітнього веде за собою безліч психологічних та соціальних проблем, однією з яких є жага до помсти, яка може мати вигляд кримінальних правопорушень (відповідне насильство над батьками, над однолітками, слабшими людьми тощо).

Доцільно погодитися з Я. Рябчич, що для профілактики правопорушень неповнолітніх значний вплив має правове виховання дітей у сім'ї, яке на сьогоднішній день в Україні проводиться недостатньою мірою. На основі аналізу результатів опитування батьків неповнолітніх з'ясувалося, що 78,8 % батьків проводять зі своїми дітьми бесіди правового характеру, роз'яснюючи сутність моральних і правових норм, заборон. Проте батьки зазначили, що більшість таких бесід мають повчально-залякуючий характер. Окрім цього, 50% батьків не знали, що неповнолітні притягуються до кримінальної відповідальності [35; 39].

На основі вищенаведеного, можна зробити висновок, що викликає особливе занепокоєння зростання рівня злочинності неповнолітніх стійка тенденція до «омолодження» злочинності, яку спостерігаємо останнім часом. Якщо раніше підліткова злочинність була вуличною, то тепер неповнолітні вчиняють злочини в чужих приміщеннях, у транспорті, за місцем навчання. Більшість злочинів, скоєних неповнолітніми, – це не тільки крадіжки та хуліганські дії, а такі дії, що можуть привести до тяжких наслідків.

Дійсно, формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників обумовлено впливом ряду психологічних чинників, які визначають їхнє мислення, мотивацію, емоційний стан і поведінкові реакції. Серед ключових чинників виділяють особливості сімейного виховання, зокрема:

— дефіцит уваги та любові. Відсутність емоційного зв'язку з батьками може формувати у підлітків почуття відчуженості, що часто компенсується пошуком прийняття в асоціальних групах;

— жорстоке поводження або насильство. Фізичне чи психологічне насильство вдома формує агресію, низьку самооцінку та звичку вирішувати конфлікти через силу;

— негативний приклад. Злочинна чи девіантна поведінка членів сім'ї стає моделлю для наслідування.

Різні прояви сімейного неблагополуччя (такі як: малозабезпеченість сімей, насильство у сім'ї, відсутність або недостатній інтерес батьків до інтересів дитини)впливають на формування злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників є.

Таким чином, сімейне неблагополуччя значною мірою – це об'єктивне явище, яке в тих чи інших формах властиве будь-якому суспільно-економічному ладу. Однак сьогодні дана проблема, її криміногенна чи інша негативна роль у напрямі виховання підростаючого покоління не нейтралізується достатнім чином державою і суспільством. Тому потребує активізації розроблення соціально-психологічних та правових заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для успішного перебігу процесу формування кожної особистості, особливо виховання дітей у неблагополучних сім'ях.

1.3. Вплив зовнішнього соціального середовища як чинник формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників

Формування злочинної поведінки неповнолітніх є багатогранним процесом, що визначається як внутрішніми психологічними факторами, так і впливом зовнішнього соціального середовища. Саме середовище, в якому зростає та розвивається підліток, відіграє ключову роль у формуванні його життєвих цінностей, норм поведінки та способів взаємодії з суспільством.

Зовнішнє соціальне середовище включає в себе сім'ю, школу, групу однолітків, місцеву громаду та ширші суспільні процеси. Негативний вплив цих елементів, зокрема нестабільність сім'ї, тиск асоціальних груп, соціальна ізоляція чи брак доступу до якісної освіти, може стати каталізатором для формування девіантної та злочинної поведінки. Підлітки, які не знаходять підтримки та позитивного прикладу у своєму середовищі, часто шукають альтернативу, що може призводити до залучення у кримінальну діяльність.

Дослідження впливу соціального середовища є надзвичайно важливим, адже воно дозволяє виявити ключові ризикові фактори та розробити ефективні профілактичні заходи, спрямовані на підтримку неповнолітніх у кризових ситуаціях.

Загально відомим у психологічній науці є той факт, що у віці від 13 до 18 років особливу роль в механізмі формування особистості неповнолітнього має його зовнішнє соціальне середовище, яке як позитивно, так і негативно впливає на процес формування особистості [17-20].

Так, перевага певних форм дозвілля неповнолітніх частіше залежить не від власного бажання, а від вибору впливових товаришів.

Зовнішнє соціальне середовище здатне формувати погляди та оціночні стереотипи, в тому числі аморального та протиправного характеру. Антисуспільні погляди, навички, звички, потреби та інтереси складаються в результаті несприятливих умов життя та виховання, під впливом негативних факторів зовнішнього соціального середовища [22, 111].

Так, до зовнішнього соціального середовища підлітка можна віднести такі категорії як: друзі; знайомі; сусіди; компанії; соціальні мережі, комп'ютерні ігри (віртуальне життя); неформальні малі групи, з якими діти постійно та безпосередньо контактують; школа, технікум тощо.

Для неповнолітніх з проблемних сімей школа та колектив училища мають особливе значення, оскільки для них освіта і навчання є одним із основних чинників соціалізації особи.

Найпоширенішими віковими страхами та переживаннями є втрата авторитету серед однолітків. Друзі відіграють в житті кожної дитини особливу роль, і характер стосунків з ними також становить важливий чинник, який дає змогу почуватися щасливою людиною. Друзі є головним джерелом важливої, життєво необхідної інформації. Причому отримані від друзів знання часто користуються більшою довірою, ніж отримані від дорослих [1; 90]. Так, у неформальне спілкування з друзями виносяться ті проблеми, які з тих чи інших причин не обговорюються в школі, сім’ї. Підлітки, які переживають гостру потребу самовираження, частіше всього спілкуються зі старшими людьми, найбільш близькими їм за поглядами, звичками, потребами та інтересами. Лише в спілкуванні з ними вони можуть усвідомлювати власну індивідуальність. Разом з такими друзями діти «переживають» природні підліткові страхи та специфічні вікові переживання.

На протиправну поведінку неповнолітнього значно впливають їхні однолітки та старші друзі, які «за плечима» мають кримінальне минуле, та приятелі з неблагополучних сімей з низьким освітнім і культурним рівнем. Зазвичай такі неповнолітні об’єднуються один з одним за місцем проживання з метою спільного проведення дозвілля. Часто проведення дозвілля набуває шкідливих форм (спільні випивки, куріння, вживання наркотичних засобів).

Негативне мікросередовище поступово підсилює свій вплив на неповнолітніх і значно послабляє дію позитивного макросередовища.

Тривале перебування в асоціальних групах, негативний вплив її членів один на одного веде до того, що надалі багато учасників цих груп вчиняють

злочини. Більшість таких груп з початку виникали для спільного проведення часу. Широка поширеність неформальних груп в середовищі дітей-підлітків викликається, перш за все, віковою особливістю.

За статистикою 70 % неповнолітніх злочинців проводять на вулиці більшу частину свого життя, де вони і потрапляють під негативний вплив неформальних груп [3, 209]. Основними причинами, через які неповнолітні стали членами неформальних груп є:

а) пияцтво, сварки і бійки батьків;

б) нерозуміння з боку батьків;

в) конфлікти з вчителями, однолітками в школі;

г) до складу неформальної групи втягнули друзі;

д) у групі знайшли підтримку і розуміння та свободу;

е) входити до складу групи було престижно (О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук [9], Н. Муринець [26], М. Супрун [38])

Серед багаточисельних соціально негативних явищ зовнішнього соціального середовища слід виділити: пияцтво, наркоманію, токсикоманію, дитячу проституцію, порнографію, статеві збочення.

Вживання алкоголю серед неповнолітніх є серйозною небезпекою для всього суспільства. Однією з актуальних проблем є пропаганда вживання слабко-алкогольних напоїв, зокрема пива. Засобами масової інформації вселяється ідея проведення веселого дозвілля з вживанням алкогольних напоїв, і лише малопомітне попередження на фоні реклами звертає увагу на можливу шкоду для здоров’я. При цьому, як відзначають багато фахівців, пивний алкоголізм розвивається швидше, ніж алкоголізм на ґрунті вживання міцних спиртних напоїв [38, 86].

Ще одне явище, яке сьогодні безпосередньо пов’язане зі злочинністю неповнолітніх – вживання психоактивних речовин. Основними причинами поширення вживання психоактивних речовин серед неповнолітніх є: легкий доступ до наркотиків, бездоглядність з боку батьків, недостатня робота з боку адміністрації загальноосвітніх установ, недостатня робота з боку поліції і інші

соціальні причини. У зв'язку з цим необхідно оптимізувати діяльність всіх суб'єктів, здійснюючу профілактику і боротьбу зі злочинністю, орієнтованих на виявлення і припинення незаконного звороту наркотичних і психотропних речовин [38, 184].

Поширення вживання психоактивних речовин серед учнів кримінологи пов'язують з бездуховністю серед молоді, невмінням організувати свій вільний час, знайти місце в житті, впоратися з емоційними стресами, проблемами у вихованні і неготовністю до боротьби з труднощами, неробством, невмінням і небажанням зайняти себе корисною справою.

Вживання психоактивних речовин особливо впливає на центральну нервову систему, викликаючи різні порушення нормального функціонування, аж до важких психічних розладів.

Окрім непоправної шкоди здоров'ю, суспільна небезпека наркоманії підвищується за рахунок того, що вона штовхає неповнолітніх, залежних від наркотиків, на здійснення різних кримінальних діянь.

Можна спрогнозувати, що підлітки найближчим часом будуть вчиняти більше тяжких та особливо тяжких злочинів. Підлітки є найуразливішою частиною населення, адже в них є найбільше зацікавлення до нового. Але часто зацікавленість переростає у залежність, а залежність тягне за собою нестачу коштів та наступний пошук, який пов'язаний із вчиненням протиправних діянь. Також досить велика кількість злочинів вчиняється групою неповнолітніх осіб, які на той момент перебували в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Такі злочини мають переважно більш важкі наслідки.

Слід звернути увагу також на вплив комп'ютерних ігор та соціальних мереж на неповнолітніх правопорушників. Сучасний розвиток технологій вплинув на те, що велика частина підлітків на сьогодні надає перевагу комп'ютерним іграм та Інтернету. Тотальне поширення соціальних мереж серед молоді за недостатньо сформованої психіки та свідомості, коли не повною мірою розуміється різниця між добром та злом, часто є причиною виникнення різних неприємних та складних ситуацій, правопорушень. Багато людей на

сьогодні стають жертвами інтернет-шахраїв, аферистів та шантажистів, й зокрема не тільки бувалих злочинців, а й своїх ровесників та знайомих, які були втягнуті у світ «мережі» та комп'ютерних ігор.

Отже, до головних категорій зовнішнього середовища які мають великий вплив на емоційний та вольовий стан підлітка, зокрема створюють злочинну поведінку у неповнолітніх правопорушників можна віднести – друзі та знайомі з кримінальними намірами або минулим; неформальні, асоціальні групи, компанії; комп'ютерні ігри та соціальні мережі, які породжують почуття агресії, жорстокості та гніву, чим негативно впливають на підлітка та формують злочинну поведінку.

1.4. Нормативно-правова база з попередження злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників

Нормативно-правове забезпечення (правові основи) попередження, запобігання та припинення злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників, зазвичай, розуміється у пасивній формі як сукупність юридичних документів, норм, законів і підзаконних актів, що регулюють діяльність органів влади, місцевого самоврядування, інших суб'єктів щодо недопущення вчинення злочинів [11]. У зв'язку з цим, наприклад О. Бандурка [5], нормативні акти у сфері попередження злочинності розподіляють на такі чотири блоки:

1) Конституція та міжнародні документи (Загальна декларація прав людини, Керівні принципи в сфері попередження злочинності та кримінального правосуддя т. ін.);

2) законодавчі акти, які регламентують переважно кримінально-правовий аспект боротьби зі злочинністю (кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче законодавство, а також Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»;

3) закони та підзаконні акти, які регламентують боротьбу зі злочинністю по окремим напрямам й зокрема щодо організованої злочинності, легалізації доходів одержаних злочинним шляхом, злочинності неповнолітніх, корупції т. ін.);

4) закони та підзаконні акти, які визначають завдання, функції та повноваження органів для яких боротьба зі злочинністю є основним чи одним з основних обов'язків (Закони України «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру» та ін. [63, 105].

Аналізуючи цю класифікацію, слід відзначити, що вона відповідає формальним вимогам щодо її побудови, розвиває загальні уявлення про структуру правового забезпечення попередження злочинів. Проте за змістовним наповненням не завжди дозволяє здійснити чіткий розподіл відповідних нормативних актів на вище згадані групи (блоки).

Так, Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» автори відносять до третього блоку, тобто до нормативних актів, які регулюють боротьбу за окремими напрямами чи видами злочинів, хоча, з іншої сторони, цей Закон містить перелік повноважень, завдання відповідних органів і служб, які спеціально створені для профілактики правопорушень серед дітей, а тому може бути віднесений і до четвертого блоку, який об'єднує нормативні акти, що визначають такі повноваження, завдання та функції.

У цьому ж контексті хочемо акцентувати увагу на іншому та погодитися із А. Аванесовим, який вважає, що недоцільно нормативно-правове забезпечення розуміти лише як перелік відповідних нормативно-правових актів, оскільки складається уявлення, що завдання нормативно-правового забезпечення зводиться лише до підбору відповідного законодавчого матеріалу [54, 431]. При такому підході істотно применшується роль правового фактора, що не відповідає сучасним уявленням про вплив права на суспільні відносини, які виникають у зв'язку з діяльністю щодо профілактики, запобігання та припинення злочинної поведінки серед неповнолітніх.

Нормативно-правове забезпечення попередження злочинності, у тому числі неповнолітніх, розвивається у двох взаємопов'язаних напрямах:

– матеріальному, який зводиться до впливу, за допомогою права, на криміногенні та антикриміногенні фактори (до цього напряму також відносять можливі варіанти правого впливу на осіб з антисуспільною поведінкою);

– процесуальному, який полягає у закріпленні прав та обов'язків, відповідальності осіб, включених до сфери профілактики, запобігання чи припинення злочинів, а також у визначенні найдоцільніших та дозволених законом методів, форм, ресурсів, засобів, переліку та порядку застосування конкретних профілактичних заходів [65, 84].

Нормативно-правове регулювання попередження злочинної поведінки, у тому числі неповнолітніх, здійснюється на двох рівнях:

1) загальному, що регулює профілактику, запобігання та припинення злочинів у цілому, як особливий вид соціальної діяльності;

2) спеціальному, де така діяльність конкретизується з огляду на особливості попередження конкретного виду злочинної поведінки неповнолітніх.

До нормативно-правого забезпечення попередження злочинної поведінки неповнолітніх на спеціальному рівні відносять саме ті нормативно-правові акти, які визначають права та обов'язки, повноваження спеціальних суб'єктів попередження злочинності неповнолітніх, основні форми, методи та заходи їх діяльності, цілі, завдання, принципи та інші важливі складові системи попередження злочинності неповнолітніх.

До основних нормативно-правових актів, які на спеціальному рівні нормативно-правового регулювання регламентують заходи щодо попередження злочинній поведінці неповнолітніх, належить:

І. Закони України:

1) «Про охорону дитинства»;

2) «Про запобігання та протидію домашньому насильству»

3) «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»;

4) «Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю»;

5) Сімейний Кодекс;

6) Кримінальний Кодекс;

7) Конституція України.

ІІ. Постанови та розпорядження:

1) Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2017–2020 роки»;

2) Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції запобігання та викоренення найгірших форм праці дітей»;

3) Постанова КМУ «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю»;

4) Постанова КМУ «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)»;

5) Постанова КМУ «Про затвердження Порядку взаємодії суб’єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах»;

6) Постанова КМУ від 24.02.2016 №111 «Про затвердження Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року»;

ІІІ. Листи МОНУ:

1) «Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу»;

2) «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу»

3) «Щодо захисту дітей від усіх форм насильства, образ, недбалого й жорстокого поводження»

4) «Щодо профілактичної роботи з запобігання правопорушенням та злочинності серед дітей та учнівської молоді»

5) «Щодо профілактичної роботи з запобігання правопорушенням та злочинності серед дітей та учнівської молоді» тощо;

IV. Накази:

1) Наказ МОН України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами»;

2) Спільний наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»;

3) Наказ МОН України «Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки щодо протидії торгівлі людьми на період до 2020 року»;

4) Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про затвердження плану заходів щодо запобігання правопорушенням серед дітей, попередження жорстокого поводження з ними»;

5) Наказ Міністерства освіти та науки України «Щодо профілактики злочиності та правопорушень серед дітей, захисту їх прав на освіту» тощо.

Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» слід розглядати як базовий, що на спеціальному рівні регулює попередження злочинної поведінки неповнолітніх в Україні.

Держава через органи опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, має надавати дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого ставлення до дитини, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для припинення насильства, відповідно до чинного законодавства, дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та

піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється.

Згідно з Сімейним кодексом, сім'ю визнано основним осередком суспільства, найкращою умовою для виховання та розвитку дітей. У Кодексі по-новому визначені права членів сім'ї, захист яких через створення умов для їхньої реалізації є метою соціальної роботи. Права членів сім'ї у новому Сімейному кодексі відображають міжнародні стандарти прав людини в суспільстві з урахуванням особливостей сім'ї та її соціального інституту – шлюбу (вперше законодавчо визнані позашлюбні сім'ї) і спрямовані на забезпечення виховання та розвитку дитини в сім'ї, охорону батьківства і материнства, розвиток подружжя, що є можливим за умови виконання членами сім'ї своїх обов'язків стосовно один одного на основі домовленостей (угоди) щодо правил сімейного життя або захисту прав членів сім'ї через суд.

Захист від найбільш небезпечних порушень прав неповнолітніх забезпечує Кримінальний кодекс України. Він містить як загальні норми, що захищають всіх громадян від жорстокого поводження, так і норми, безпосередньо спрямовані на захист життя та здоров'я та недоторканності неповнолітнього.

Отже, з аналізу правової літератури та чинного законодавства України, можна зробити висновок, що нормативно-правова база з попередження злочинній поведінці неповнолітніх правопорушників складається з Конституції України, відповідних кодексів України, законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, а також відомчих правових актів, державних програм тощо. На підставі положень Конституції України і Конвенції ООН про права дитини 26.04.2001 р. в Україні був прийнятий Закон «Про охорону дитинства», який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом із метою забезпечення реалізації прав

дитини на все життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що є одним із заходів з попередження злочинній поведінці неповнолітніх правопорушників.

Отже, вважаємо врахування психологічних чинників у формуванні злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників є надзвичайно впливовим та потребує вивчення. Теоретико-методологічний аналіз дав можливість встановити, що злочинна поведінка – це процес, який розгортається у часі і просторі. Такий процес включає не тільки самі дії, які змінюють зовнішнє середовище, але і психологічні явища, які їм передували, та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку. Більшість дослідників-теоретиків та практиків у сфері кримінальної психології відзначають, що виникненню злочинної поведінки завжди передує делінквентна поведінка особистості неповнолітнього.

Досліджуючи психологічні чинники формування злочинної поведінки нами було виявлено три групи чинників (етіологія): біологічні, психологічні і соціальні. Так, причинами та умовами злочинності є система соціально-негативних явищ та процесів, які її детермінують як свій наслідок. Виявлено, що одними з головних факторів, які впливають на формування злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників є різні прояви сімейного неблагополуччя (такі як: малозабезпеченість сімей, насильство у сім'ї, відсутність або недостатній інтерес батьків до інтересів дитини).

Наголосимо, сімейне неблагополуччя значною мірою – це об'єктивне явище, яке в тих чи інших формах властиве будь-якому суспільно-економічному ладу. Встановлено, що до головних категорій зовнішнього середовища які мають великий вплив на емоційний та вольовий стан підлітка, зокрема створюють злочинну поведінку у неповнолітніх правопорушників можна віднести – друзі та знайомі з кримінальними намірами або минулим; неформальні, асоціальні групи, компанії; комп'ютерні ігри та соціальні мережі, які породжують почуття агресії, жорстокості та гніву, чим негативно впливають

на підлітка та формують злочинну поведінку.

Аналіз нормативно-правових документів дозволив встановити, що до основних нормативно-правових актів, які на спеціальному рівні нормативно-правового регулювання регламентують заходи щодо попередження злочинній поведінці неповнолітніх, належить такі Закони України як: Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», Закон України «Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю», Сімейний Кодекс України, Кримінальний Кодекс України та Конституція України.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

2.1. Методи, методика і процедура дослідження

Одним із головних етапів проведення дослідження є формування системи наукових методів пізнання. Методика проведення даного дослідження полягає у логічному поєднанні та застосуванні методів наукового пізнання.

1. Порівняння – це процес зіставлення предметів або явищ дійсності з метою встановлення схожості чи відмінності між ними, а також знаходження загального, притаманного, що може бути властивим двом або кільком об’єктам дослідження. За допомогою цього методу було виявлено схожі, притаманні неповнолітнім правопорушникам, психологічні стани. А також за допомогою порівняння виявлено головні фактори, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників. За допомогою порівняння проведено зіставлення психологічного стану неповнолітніх правопорушників на початку експерименту та по його закінченні.

2. Анкетування представляє собою метод наукового пізнання, за якого проводиться опитування у вигляді анкет з питаннями (на які слід обрати одну, декілька з поданих відповідей або ж запропонувати свою власну), за допомогою яких визначається певна ціль опитування. Так, в основі методу опитування лежить сукупність питань, пропонованих опитуваному (респонденту), відповіді якого і утворюють необхідну дослідникові інформацію. У будь-якому варіанті, опитування є одним з найбільш складних різновидностей соціально-психологічного спілкування. Анкета, як інструмент, призначений для збору первинних соціологічних даних, вважається надійним у тому випадку, якщо вона:

1) обґрунтована відносно цілей її використання, тобто забезпечує отримання необхідної інформації;

2) дає достовірну (тобто таку що адекватно відбиває аспекти соціальної реальності, що вивчаються) інформацію;

3) дає стійкі дані, тобто такі дані, які можуть бути відтворені при повторенні дослідження в аналогічних умовах [19].

Нами було розроблено та проведено анкетування. У даному анкетуванні взяло участь 30 осіб – учні різних загальноосвітніх навчальних закладів (шкіл) Шевченківського району міста Запоріжжя.

Усі респонденти є неповнолітніми правопорушниками, які числяться на обліку у кабінеті ювенальної превенції Шевченківського відділення поліції Дніпровського відділу поліції міста Запоріжжя.

Вік учнів складає від 15 до 17 років. Респонденти навчаються у 9, 10, 11 класах загальноосвітніх шкіл. У виборці брали участь наступні 9 шкіл:

1. Запорізька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №4 (вул. Волзька, 30).
2. Запорізька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №12 (пр. Моторобудівників, 60).
3. Запорізька спеціалізована школа фізичної культури І-ІІІ ступенів №18 (вул. Вороніхіна, 8а).
4. Запорізька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №52 (вул. Шевченка, 241в).
5. Запорізька загальноосвітня школа І-ІІ ступенів №53 (вул. Шевченка, 123).
6. Запорізька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №55 (вул. Героїв 55-ї бригади, 27).
7. Запорізька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №77 (вул. Памірська, 91).
8. Запорізька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №95 (вул. Богдана Завади, 16).

9. Запорізька загальноосвітня школа I-III ступенів №101 (вул. Бочарова, 10б).

В анкету було включено блоки питань: настрій та психологічний стан дитини, соціально-психологічні особливості взаємовідносин із батьками, особливості спілкування, особливості прояву конфліктних ситуацій, успішність у навчальному закладі та гармонійні стосунки у сім'ї та з оточуючими, конфлікти із законом, вживання психоактивних речовин (Додаток А).

Анкета містить 38 питань та із наданими відповідями, які треба обрати у відповідності до індивідуальної ситуації кожного респондента.

3. Тестування. Тестування - це дослідницький метод, який дозволяє виявити рівень знань, умінь і навичок, здібностей та інших якостей особистості, а також їх відповідність певним нормам шляхом аналізу способів виконання випробуваним ряду спеціальних завдань. Такі завдання прийнято називати тестами, тобто це стандартизоване завдання або особливим чином пов'язані між собою завдання, що дозволяють досліднику діагностувати міру виразності досліджуваного властивості у випробуваного, його психологічні характеристики, а також ставлення до тих чи інших об'єктів. В результаті тестування зазвичай отримують деяку кількісну характеристику, яка показує міру виразності досліджуваної особливості у особистості. Вона повинна бути співвідносна з встановленими для даної категорії випробовуваних нормами. Значить, за допомогою тестування можна визначити наявний рівень розвитку деякої властивості в об'єкті дослідження і порівняти його з еталоном або з розвитком цієї якості у випробуваного в більш ранній період. Тестування у даному дослідженні проводилося з метою виявлення психологічного стану респондентів до проведення емпіричного дослідження та по його закінченні, а саме виявлення схильності до делінквентної, злочинної поведінки. Так, у нашому дослідженні респондентам було запропоновано дати відповідь на тестові методики (так/ні).

4. Емпіричне дослідження- являє собою комплексний метод дослідження, і поєднує методи спостереження, усного й письмового опитування, вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду та ін. Ці складові емпіричного дослідження на переломному етапі дослідження дозволяють виявити початковий стан проблеми, а потім об’єктивно і доказово перевірити правильність гіпотез.

На констатувальному етапі дослідження було обрано 30 респондентів з різних шкіл Шевченківського району. Критеріями для відбору респондентів став їхній вік (15-17 років) та їхній облік у Ювенальній превенції у якості неповнолітніх правопорушників.

На формувальному етапі експерименту було виявлено основні фактори, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників (відносини у родині та вплив авторитетних друзів, які схильні до порушення закону). Також на цьому етапі експерименту було отримано дані щодо психологічного стану респондентів та їх психологічних якостей, які притаманні неповнолітнім правопорушникам.

На контрольному етапі експерименту було отримано дані щодо психологічного стану та психологічних якостей респондентів після проведення соціально-психологічної програми з корекційним напрямом. На цьому етапі експерименту було проведено порівняння даних тестування респондентів та на цій основі зроблено аналіз доцільності та ефективності запропонованої нами соціально-психологічної програми з корекційним напрямом.

За допомогою методів математичної статистики було проведено підрахунок, порівняння та аналіз результатів анкетування та тестування.

Таким чином, процедура дослідження проходила у декілька етапів, а саме:

1) збір, аналіз та синтез інформації з наукових літературних джерел;

2) проведення емпіричного дослідження у три етапи (констатувальний – вибірка респондентів, формувальний – виявлення основних чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх

правопорушників та виявлення психологічного стану та психологічних якостей респондентів (схильність до делінквентності та злочинності) та контрольний етап (порівняння та аналіз результатів запропонованої нами соціально-психологічної програми).

2.2. Аналіз чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників

З метою дослідження основних чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників на першому етапі емпіричного дослідження нами було проведено анкетування. Так, за результатами опитування у вигляді анкетування було сформовано таблицю з цифровими даними, яку наведено у Додатку Б.

Проаналізуємо отримані результати докладніше по кожному із питань анкетування, адже вага кожного є важливим для подальшого етапу емпіричного дослідження.

1.У якому настрої Ви почали сьогоднішній день ?

а) у доброму (обрали 3 респондента);

б) ніякому (обрали 19 респондентів);

в) у поганому (обрали 8 респондентів).

2. З ким із батьків Ви живите?

а) тільки мати (обрали 20 респондентів);

б) тільки тато (обрали 2 респондента);

в) обидва батьки (обрали 8 респондентів).

3.Хто з членів родини найбільше приділяє Вам увагу?

а) Мати (обрали 20 респондентів);

б) Тато (обрали 5 респонденти);

в) обидва батьки (обрали 5 респондентів);

г) ніхто;

4. Як, на Вашу думку, ставляться до Вас Ваші батьки (інші близькі члени сім'ї):

а) привітливі та доброзичливі зі мною, розуміють, який у мене настрій(обрали 2 респондента);

б) допомагають мені, якщо я їх прошу(обрали 5 респондентів);

в) знають мої інтереси та хобі, знаходять час на мене, якщо мені це потрібно(обрали 3 респондента);

г) не цікавляться моїми справами(обрали 18 респондентів);

д) слухають мої побажання та пропозиції та беруть їх до уваги у вирішенні сімейних проблем або плануванні подальшого життя (обрали 2 респондента).

5. Хотіли би Ви мати такі стосунки зі своєю дитиною, коли Ви виростите та створите свою власну сім'ю?

а) коли я виросту, я хотів би мати такі стосунки зі своєю дитиною (обрали 3 респондента);

б) я не хочу мати дітей та сім'ю(обрали 9 респондентів);

в) я не хотів би ставитися до своєї дитини так, як ставляться до мене мої батьки(обрали 18 респондентів).

6. Які відносини є найбільш звичними для Вашої родини?

а) дружелюбні(обрали 5 респондентів);

б) ворожі (обрали 6 респондентів);

в) байдужі(обрали 19 респондентів);

7. Що з перерахованого нижче є характерним для Вашої родини?

а) часте вживання спритних напоїв батьками (обрали 26 респондентів);

б) постійні сварки, скандали, образливі слова та звернення у вашу адресу, бійки між членами сім'ї тощо(обрали 25 респондентів);

в) гармонійна обстановка(обрали 5 респондентів).

8. Чи застосовують батьки у Вашому вихованні фізичну силу?

а) так, досить часто(обрали 18 респондентів);

б) так, але рідко(обрали 9 респондентів);

в) ніколи(обрали 2 респондента).

9. Чи застосовують батьки у Вашому вихованні психологічне насильство (погрози, приниження, заниження Вашої самооцінки тощо)?

а) так, досить часто (обрали 25 респондентів);

б) так, але рідко(обрали 5 респондентів);

в) ніколи.

10. Чи застосовують батьки у Вашому вихованні економічне насильство (не дають Вам карманні гроші, не покупають Вам бажані Вами речі, шантажують грошима або ж речами, які вони можуть Вам купити, не дозволяють Вам витрачати гроші на Ваш розсуд):

а) так, досить часто(обрали 26 респондентів);

б) так, але рідко(обрали 4 респондента);

в) ніколи.

11. Ви проводите зі своєю родиною час разом (ігри з батьками, розваги на повітрі, похід у кіно, музеї, караоке, домашні веселі посиденьки тощо), окрім вимушеного перебування у одному місці (квартира, дім)?

а) так, досить часто (обрали 2 респондента);

б) так, але рідко(обрали 8 респондентів);

в) ніколи(обрали 20 респондентів).

12. Якщо Вас сварять, то це є справедливим на Ваш розсуд чи сварки є не обґрунтованими і виникають на рівному місці?

а) сварять справедливо, за погану поведінку, проступок тощо(обрали 18 респондентів);

б) сварять без наявної на те вагомої причини (не справедливо) (обрали 12 респондентів);

в) ніколи не сварять.

13. Чи Вам затишно знаходитися вдома зі своєю сім’єю, або відпочивати разом?

а) так (обрали 5 респондентів);

б) ні(обрали 25 респондентів).

14. Чи маєте Ви можливість відкрито спілкуватися зі своїми батьками з приводу вирішення Ваших особистих проблем, чи питаєте в них поради що особистісного життя?

а) так (обрали 3 респондента);

б) ні (обрали 27 респондентів).

15. Як ви оцінюєте матеріальне становище Вашої родини?

а) відмінно (майже ні в чому собі не відмовляємо);

б) вище середнього (зазвичай ми не маємо матеріальних труднощей) (обрали 3 респондента);

в) середнє (час від часу відчуваємо матеріальні труднощі) (обрали 5 респондентів);

г) нижче середнього (доводиться багато у чому собі відмовляти) (обрали 10 респондентів);

д) досить важке (часто не маємо гроші, щоб купити їжу та речі першої необхідності) (обрали 12 респондентів).

16. Чи працюють Ваші батьки?

а) так (обрали 16 респондентів);

б) ні(обрали 8 респондентів).

17. Чи мають Ваші батьки проблеми із законом (мають кримінальне минуле чи живуть з ним і досі)?

а) так (обрали 18 респондентів);

б) ні (обрали 12 респондентів).

18. Чи вживають (вживали) Ваші батьки психотропні речовини (наркотики)?

а) так (обрали 10 респондентів);

б) ні (обрали 20 респондентів).

19. Чи справно Ви відвідуєте освітні заклади (школи, училища тощо)?

а) так (обрали 4 респондента);

б) рідко (обрали 22 респондента);

в) не відвідую зовсім (обрали 4 респондента).

20. Чи відвідуєте Ви якісь розвивальні, спортивні або творчі заклади?

а) так (обрали 3 респондента);

б) ні (обрали 27 респондентів).

21. Якщо Ви відвідуєте навчальні заклади оцініть свою успішність у навчанні:

а) відмінно;

б) добре(обрали 4 респондента);

в) нижче середнього (обрали 6 респондентів);

г) погано (обрали 20 респондентів).

22. Як Ви проводите вільний час?

а) ходжу у нічні клуби, дискотеки, бари, кафе, гуляю з друзями (обрали 19 респондентів);

б) читаю художню літературу;

в) займаюсь спортом (обрали 2 респондента);

г) сиджу у соціальних сітях, Інтернеті, граю у комп'ютерні ігри(обрали 9 респондентів);

23. З ким Ви проводите вільний час?

а) з сім'єю;

б) з друзями (обрали 26 респондентів);

в) один (обрали 6 респондентів);

24. Чи багато у Вас друзів, які мають гарну успішність у навчальному закладі та гармонійні стосунки у сім'ї та з оточуючими?

а) так, багато (обрали 3 респондента);

б) так, мало (обрали 5 респондентів);

в) немає (обрали 22 респондента).

25. Як Ви можете охарактеризувати своїх друзів?

а) звичайні люди (обрали 9 респондентів);

б) авторитетні люди (обрали 6 респондентів);

в) люди, які мають кримінальне життя (мали) (обрали 14 респондентів);

г) добрі, чуйні, ввічливі люди;

д) люди, які живуть за своїми правилами (або за правилами вулиці) (обрали 4 респондента).

26. Чи вживаєте Ви алкогольні напої?

а) так (обрали 27 респондентів);

б) ні (обрали 3 респондента).

27. Чи курите Ви?

а) так (обрали 25 респондентів);

б) ні (обрали 5 респондентів).

28. Чи вживаєте Ви психотропні речовини?

а) так (обрали 5 респондентів);

б) ні (обрали 25 респондентів).

29. З ким Вам краще обговорити свої власні проблеми або переживання?

а) із членами родини (1 респондент);

б) із другом або знайомим (27 респондентів);

в) із вчителем або соціальним працівником (2).

30. Чи маєте Ви психічну хворобу або черепно-мозкову травму?

а) так (20);

б) ні (10).

31. Ваші близькі родичі мають психічні розлади або хвороби?

а) так (17);

б) ні (13).

32. Як Ви охарактеризуєте своє вміння до спілкування з малознайомими людьми у повсякденному житті (поштар, касир, охоронець, лікар, однолітки, сусіди тощо)?

а) завжди вітаюсь із посмішкою, відповідаю на запитання, намагаюсь допомогти людям чим зможу, пропоную свою поміч не очікуючи прохання тощо (3);

б) ніколи не вітаюсь першим, не посміхаюсь при вітанні, не цікавлюсь справами іншої людини, коли просять допомогти іноді допомагаю якщо це недовго тощо (15);

в) не вітаюсь з людьми із сфери обслуговування, лікарями, вчителями тощо, відмовляю їм у допомозі (12).

33. Як часто Ви граєте у комп'ютерні ігри (на телефоні, планшеті тощо)?

а) кожен день, мені досить комфортно проводити так час (21);

б) декілька раз у неділю, коли нічим зайнятися (9);

в) не граю зовсім.

34. Чи є у Вас хоббі, улюблені книжки?

а) так (2);

б) ні (28).

35. Які відчуття у Вас виникають після комп'ютерних ігор:

а) спокій, зосередженість, радість (3);

б) агресія, збудженість, розчарування (27).

36. Чи вживаєте Ви алкогольні напої самі:

а) не вживаю зовсім;

б) вживаю сам іноді (10);

в) тільки з друзями (20).

37. Як часто Ви довіряєте друзям та повторюєте їхні дії:

а) друзі знають про мене тільки те, що повинні, я маю власні справи (5 респондентів);

б) від друзів не маю секретів, усі справи робимо разом (25 респондентів).

38. Чи є Ви членом групи, яка має свою ціль, назву та завдання:

а) так (7);

б) ні (23).

Виходячи із вище наведених результатів дослідження можна зробити наступні висновки щодо прояву чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників. За результатами

дослідження встановлено, що основними чинниками, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників є:

1) неповна сім'я, відсутність батька та батьківської любові, відсутність стосунків між сином (донькою) та батьком (більшість респондентів – 20 осіб, відповіли, що живуть лише з матір'ю);

2) відсутність або не достатній інтерес до справ дитини, її особистості взагалі (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що батьки не цікавляться їхніми справами; більшість респондентів – 20 осіб, відповіли, що вони ніколи не проводять зі своєю родиною час разом (ігри з батьками, розваги на повітрі, похід у кіно, музеї, караоке, домашні веселі посиденьки тощо), окрім вимушеного перебування у одному місці;)

3) погані стосунки у родині між її членами (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що вони не хотіли б ставитися до своєї дитини так, як ставляться до них їхні батьки зараз; більшість респондентів – 19 осіб, відповіли, що найбільш звичними є байдужі відносини між членами родини; більшість респондентів – 26 осіб, відповіли, що для їхньої сім'ї характерними є постійні сварки, скандали, образливі слова та звернення у їхню адресу, бійки між членами сім'ї - відповіли 25 респондентів; більшість респондентів – 25 осіб, відповіли, що їм не затишно знаходитися вдома зі своєю сім'єю або відпочивати разом; більшість респондентів – 27 осіб, відповіли, що вони не мають можливості відкрито спілкуватися зі своїми батьками з приводу вирішення їхніх особистих проблем);

4) різні види насилля у родині (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що батьки досить часто застосовують фізичну силу до них; більшість респондентів – 25 осіб, відповіли, що батьки досить часто застосовують психологічне насильство щодо них; більшість респондентів – 16 осіб, відповіли, що батьки досить часто застосовують економічне насильство у їхньому вихованні);

5) матеріальні труднощі родини (так, 10 респондентів відповіли, що їхнє матеріальне становище - нижче середнього, а 12 осіб відповіли - досить важке;

більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що їхні батьки не працюють);

6) низька правова культура у родині (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що їхні батьки мають проблеми із законом);

7) наявність алкогольної та психотропної залежності у родині, як батьків так і дитини (більшість респондентів – 26 осіб, відповіли, що для їхньої сім'ї характере часте вживання спритних напоїв батьками, 10 осіб відповіли, що батьки вживають психотропні речовини, 27 осіб відповіли, що самі вживають алкогольні напої, 25 респондентів – курять, 5 – вживають інші психотропні речовини);

8) відсутність корисного способу проведення дозвілля (27 респондентів відповіли, що не відвідують розвивальні, спортивні або творчі заклади, а ходять у нічні клуби, дискотеки, бари, кафе, гуляю з друзями – обрали 19 респондентів); проводжу час у соціальних сітях, Інтернеті, граю у комп'ютерні ігри – обрали 9 респондентів);

9) великий вплив друзів на світобачення неповнолітнього (які мають як позитивний, так і негативний вплив) (26 респондентів відповіли, що більшість часу проводять із друзями; на питання «Чи багато у Вас друзів, які мають гарну успішність у навчальному закладі та гармонійні стосунки у сім'ї та з оточуючими?» - 22 респондента відповіли «немає»; 14 респондентів охарактеризували своїх друзів як людей, які мають (мали) кримінальне життя; 27 респондентів часто довіряють друзям та повторюють їхні дії (37-ме питання анкети; 27 респондентів відповіли, що краще обговорити свої власні проблеми або переживання з друзями ніж з родиною чи вчителем або соціальним працівником (29 питання анкети)).

Таким чином, у ході дослідження виявлено 9 похідних чинників, які формують злочинну поведінку у неповнолітніх правопорушників, більшість з яких походять від певної ознаки неблагополучної сім'ї, а 3 з них є наслідками впливу зовнішнього соціального середовища (вплив друзів, відсутність корисного дозвілля та хоббі, замість цього гра у комп'ютерні ігри, алкогольна та психотропна залежність). Тому доцільним є створення соціально-

психологічної програми, яка буде спрямована на психологічну корекцію відносин між членами родини та неповнолітнім, а також на корекцію особистості неповнолітнього у соціумі.

В цьому розділі для емпіричного дослідження було використано опитувальник. До опитування було залучено 30 учнів загальноосвітніх навчальних закладів міста Запоріжжя віком від 15 до 17 років. Учні, які брали участь у дослідженні, є неповнолітніми правопорушниками, які стоять на обліку у кабінеті ювенальної превенції Шевченківського відділення поліції Дніпровського відділу поліції міста Запоріжжя. Учні навчаються у 9,10,11 класах 9 загальноосвітніх навчальних закладах.

За результатами дослідження встановлено, що основними чинниками, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників є: неповна сім’я, відсутність інтересу до дітей з боку батьків, погані стосунки у родині між її членами, різні види насилля у родині, матеріальні труднощі родини, низький рівень правової культури, наявність алкогольної та психотропної залежності у родині, як батьків так і дитини, відсутність корисного способу проведення дозвілля, великий вплив друзів на світобачення неповнолітнього.

РОЗДІЛ 3
ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ НА ПРОЯВ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

3.1. Характеристика соціально-психологічної програми

Нами було розроблено соціально-психологічну програму з метою корекції та профілактики внутрішньо особистісної конфліктності неповнолітніх як первинного чинника злочинної поведінки, що підсилює вплив зовнішнього соціального середовища на підклітка та окремої складової у вирішені конфліктності та неблагополуччя у родині. Соціально-психологічна програма проводилась у формі тренінга.

Завданням соціально-психологічної програми є налагодження та створення добрих стосунків у родині неповнолітнього, а також вирішення внутрішнього конфлікту особистості неповнолітнього, що сприятиме новому становлення у соціумі, новим досягненням та розкриттю свого «Я» у зовнішньому соціальному середовищі та прийнятті себе у ньому, що у свою чергу зменшить негативний вплив зовнішнього середовища на неповнолітнього.

Тренінгова програма спрямована й на розвиток навичок конструктивної поведінки та прийомів регуляції при вирішенні внутрішньо особистісних конфліктів у рамках усунення та профілактики злочинної поведінки неповнолітніх. Дана мета конкретизується у наступних завданнях:

– розвиток самопізнання та здатності до самоаналізу для усунення та профілактики внутрішньо особистісної конфліктності з метою внутрішньо особистісних та поведінкових змін;

– тренування самоконтролю відносно агресивної поведінки;

– розвиток адекватної самооцінки й упевненості в собі;

– розвиток емоційної стійкості і самоконтролю відносно делінквентних

поведінкових реакцій;

– формування та прийняття реальних життєвих планів, позитивних життєвих цілей та розвиток мотивації до їх досягнення;

– підвищення адаптивності неповнолітніх;

– покращення комунікативних навичок та умінь;

– стимулювання процесу особистісного росту, пошук оптимальних шляхів для самореалізації;

– нівелювання негативного досвіду деліквентної поведінки, закріплення позитивних зразків поведінки.

Структура тренінгової програми включає.

Заняття 1. Роль конфліктів у моєму житті.

1. Знайомство учасників. Презентація тренінгової програми. Правила.
2. Вхідне опитування. Очікування.
3. Поняття конфлікту. Види конфліктів.
4. Суть та значення внутрішньоособистісного конфлікту.

Заняття 2. Негативні риси характеру.

5. Привітання, правила, очікування.
6. Які бувають негативні риси характеру.
7. Мої негативні риси характеру.
8. Практичне перетворення негативних рис характеру у позитивні за допомогою арттерапії.

Заняття 3. Впевненість у собі.

1. Привітання, правила, очікування.
2. Як відчувати впевненість у власних силах?
3. Практичні методи набуття впевненості у собі.

Заняття 4.Залежність від інших людей.

1. Привітання, правила, очікування.
2. Як виглядає залежність від інших людей?
3. Методи маніпуляції поведінкою людини та способи протидії ним.

Заняття 5.Антисоціальна поведінка.

1. Привітання, правила, очікування.
2. Явні прояви антисоціальної поведінки та їхні наслідки.
3. Знайомство з різними видами дозвілля, надання повної інформації про різні заклади Запоріжжя, зокрема у Шевченківському районі, які надають послуги різного дозвілля для підлітків.

Заняття 6. Стратегії поведінки та прийоми регуляції внутрішньо особистісного конфлікту.

1. Привітання, правила, очікування.
2. Психологічні аспекти регуляції негативними емоційними станами.
3. Готовність до вирішення конфлікту.
4. Основні методи вирішення внутрішньоособистісного конфлікту.

Заняття 7. Знайомство із власним внутрішнім світом.

1. Привітання, правила, очікування.
2. Мій внутрішній світ почуттів.
3. Розвиток навичок самоаналізу.
4. Формування адекватної самооцінки та впевненості в собі.

Заняття 8. Формування власної життєвої позиції.

1. Привітання, правила, очікування.
2. Удосконалення комунікативних та організаторських здібностей.
3. Мої близькі та далекі життєві плани.
4. Підведення підсумків та прощання з групою.

Структура занять передбачала наступну процедуру імплементації: кожне заняття тривало 2 години, усього було проведено 8 занять по два рази на тиждень. Загальний термін впровадження програми склав півтора місця.

В основу соціально-психологічної програми покладені наступні положення: конструктивне вирішення внутрішньо особистісного конфлікту означає переборювання різних труднощів, це свого роду дії, спрямовані на зниження гостроти суперечностей, відновлення узгодженості внутрішнього світу особистості, досягнення внутрішньої рівноваги і стабільності. Особливого значення усунення та профілактика внутрішньо особистісного конфлікту

набуває у неповнолітніх, чия психіка є ще не повністю сформованою та підвищено чутливою до впливів оточуючого середовища.

Підвищення внутрішньо особистісної конфліктності зумовлює зростання нонконформізму, зниження здатності до само прийняття на тлі певної деперсоналізації. За рахунок зниження комунікативних здібностей відбувається відповідне зменшення здатності до прийняття інших.

Внутрішня конфліктність пов’язана із тенденцією до самозвинувачення через знижену інтернальність та зменшені організаторські здібності. Вона також пов’язана із заниженою самоцінністю через боязкість та тривожну невпевненість. Також конфліктність залежить від нервово-психічної нестійкості, яка постійно піддається виснаженню внаслідок надмірної перманентної напруженості та фрустрованості, що може породжувати істероїдні реакції у вигляді нав’язливої дружності та зорієнтованості на соціальне схвалення. Зазначене виснаження породжує схильність до психастенії через що значно послаблюється самокерівництво. Внутрішня конфліктність хоча й не набуває стійких агресивних проявів, проте знижує загальну соціальну адаптованість внаслідок емоційної нестійкості. В сукупності конфліктність визначає зменшення рівня емоційного комфорту, яке загалом не переростає у негативізм, незважаючи на негативний прогноз щодо загальної нервово-психічної готовності до дій у складних умовах соціальної взаємодії.

Надмірна прямолінійність часто набуває неврастенічного забарвлення внаслідок зниженого самоставлення. Вище зазначена внутрішня напруга зумовлює загострення рівня нейротизму, що може породжувати злочинні поведінкові прояви. Відчуття внутрішньої незадоволеності та суперечливості супроводжується депресивними переживаннями на тлі загостреної чутливості, що може набувати вигляду вегетативних розладів. Тенденції до гіпервідповідальності у формі альтруїстичних намагань визначаються компенсаторним змістом домінуючого відчуття недостатньої задоволеності матеріальних потреб та потреби у безпеці.

Разом із тим, конфліктність не спричиняє надмірної піддатливості стресовим станам, загострення авторитарності або егоцентризму чи агресивних тенденцій у формі непрямої агресії.

Підвищення схильності до злочинної поведінки на тлі внутрішньоособистісної конфліктності неповнолітніх зумовлює зростання схильності до адикції, як намагання компенсації внутрішньої напруженості суто матеріальними задоволеннями. На це вказує зростання прагматичності при домінуванні матеріальних потреб. Зростання тенденції фіксації на самозахисті визначає загострення загального показника ворожості, що, в свою чергу, обумовлює загальну упереджену сторожкість, невпевненість у собі та боязкість. Схильність до проекцій внутрішніх конфліктів на зовнішні обставини зумовлюють потребу у безпеці та відповідну сторожку стриманість.

Отож, такі непродуктивні форми компенсації конфліктності зумовлюють суттєве зниження загальної соціальної адаптивності. Це проявляється у схильності до подолання норм і правил, яка, на фоні відповідної тенденції зниження моральної нормативності поведінки породжує певний нонконформізм та прямолінійність.

Дана схильність проекціювання власної внутрішньої конфліктності на зовнішнє оточення зумовлює загострення екстрапунітивної форми реагування. При цьому, дана захисна екстрапунітивність визначається зростанням загального рівня агресивності у вигляді вербальної агресії. Зазначена внутрішньоособистісна конфліктність, яку неповнолітньому не вдається розв’язати продуктивно, породжує ескалацію нервово-психічної напруженості. Це призводить до зниження нервово-психічної стійкості із відповідним підвищенням загального рівня нейротизму, що породжує схильність до невротичних розладів.

Виявлена тенденція до зростання конфліктності пов’язана із суперечливими проявами боязкої підлеглості на тлі загострення захисної авторитарності при побудові соціальних відносин. При цьому, нездатність розв’язувати зовнішньосоціальні протиріччя породжені, з одного боку, –

нерозвиненим інтелектом, а з іншого, – вадами комунікативних здібностей.

Узагальнений портрет неповнолітнього, схильного до непродуктивної компенсації внутрішньоособистісної конфліктності через делінквентність, містить наступні риси. Прагнення до нонконформізму, домінантності та прямолінійності на тлі боязкості, тривожності, замкнутості. Домінуюче суб'єктивне відчуття підлеглості на фоні зниження впевненості у собі. Нервово-психічна нестійкість та загострення нейротизму породжує ризик загострень невротичних розладів, зниження загальної комунікативності та організаційних здібностей. Зростання тенденції фіксації на самозахисті при зниженні здатності фіксації на перешкоді визначає загострення загального показника ворожості. Тенденція до зростання особистісної значущості задоволення потреб у безпеці та матеріальному статку при нівелюванні соціальних, або міжособистісних потреб. Загальне зниження соціальної адаптивності при вираженому емоційному дискомфорті та екстернальності проявляється у загостренні схильності до адикції.

Завдяки технологіям психологічного тренінгу відбувається цілеспрямоване психологічне тренування особи відповідно до її потреб та цілей діяльності. У результаті тренінгу активізуються інтелектуальний, комунікативний і вольовий потенціал, здійснюється рефлексія минулого і моделювання майбутнього. Це стає можливим за рахунок цілеспрямованого використання спеціальних психотехнічних, ігрових та інших прийомів і методів. Психологічний тренінг застосовується у вирішенні професійних завдань груп, у підготовці спеціалістів різних професій, для розвитку особистості і розв'язання особистісних проблем, а також у роботі з неповнолітніми. Зазначимо, що психологічний тренінг розрахований не лише на осіб, які відчувають внутрішній дискомфорт та невпевненість, а й на неповнолітніх в цілому, з метою конструктивного врегулювання внутрішньо особистісних суперечностей у рамках первинної профілактики злочинної поведінки.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів соціально-психологічної програми

У нашому дослідженні було виявлено головні чинники виникнення злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників, які ми умовно поділили на 2 групи: сімейні чинники (неблагополуччя у сім'ї), що походять від стосунків у родині та зовнішні чинники впливу на особистість, сила впливу яких на підлітка залежить від стану внутрішньоособистісного конфлікту неповнолітнього.

У емпіричному дослідженні ми виходили із того, що вирішення внутрішньо особистісного конфлікту неповнолітнього правопорушника сприятиме зменшенню негативного впливу зовнішнього середовища на нього.

З метою соціально-психологічної корекції та дослідження впливу програми, нами було проведено дві тренінгові програми, зокрема, перша спрямована на роботу із станом внутрішньособистісних проявів неповнолітніх парвопорушників, а інша на корегування стосунків у родині.

На початку впровадження нашої програми респондентам було запропоновано дати відповіді на питання тестування щодо дослідження деліквентної поведінки (Додаток Б). Результати анкетування і бесіди записуються в таблицю результатів. Для цифрового підведення підсумків опитувального листа записується число позитивних відповідей у кожній групі питань.

Результати опитування було сформовано за допомогою розбиття питань тесту на підгрупи згідно з кожною особливістю поведінки підлітка, які супроводжують злочинну поведінку неповнолітнього представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Відповідність питань тесту до різних якостей особистості, які супроводжують делінквентну поведінку неповнолітнього

Особливості поведінки	Кількість питань	Номера питань
Невпевненість у собі	7	1-7
Залежність від інших	8	8-15
Схильність до насилля	9	16-24
Негативні риси характеру	8	25-32
Схильність до депресії	8	33-40
Схильність до параної	9	41-48
Схильність до нарцисизму	16	49-64
Лінія володіння собою	14	65-78
Антисоціальна поведінка	15	79-93

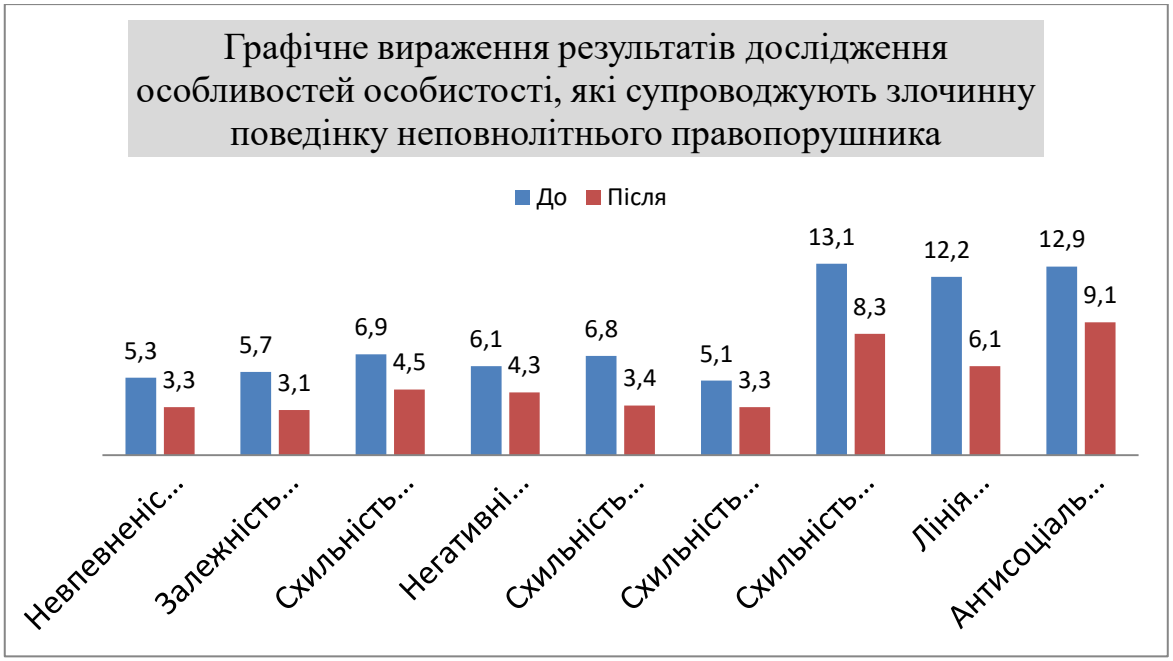
У емпіричному дослідженні ми виходили із того, що вирішення внутрішньо особистісного конфлікту неповнолітнього правопорушника сприятиме зменшенню негативного впливу зовнішнього середовища на нього.

На початку соціально-психологічної програми нами було проведено психологічний тренінг з вирішення внутрішньо особистісного конфлікту, проявами якого можуть бути: невпевненість у собі, залежність від інших, схильність до насилля, негативні риси характеру (заздрість, пихатість тощо), схильність до депресії, схильність до нарцисизму, слабка лінія володіння собою, антисоціальна поведінка.

Наступним кроком емпіричного дослідження було проведено другого тренінгу – з вирішення конфліктності у родині, що призвела до виникнення сімейного неблагополуччя як одного з чинників виникнення злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників.

Для виявлення результатів соціально-психологічної програми було проведено тестування на початку та по закінченні тренінгів.

Результати емпіричного дослідження представимо на малюнку 3.1. та у Додатку Д.

Мал. 3.1 – Порівняльні дані особливостей особистості, які супроводжують злочинну поведінку неповнолітнього правопорушника

За результатами тестування за підрахунками позитивних відповідей виявлено середню арифметичну до і після експерименту:

- у групі питань, які виявляють невпевненість у собі були питання: до проведення тренінгу середня арифметична складала 5 балів з максимально можливих 7, а після проведення тренінгу 3 бали, що вказує на підвищення впевненості у собі підлітків.

- у групі питань, які виявляють залежність від інших (8-15 питання): до проведення тренінгу середня арифметична складала 6 балів з максимально можливих 8, а після проведення тренінгу 3 бали, що вказує на зменшення залежності від впливу інших підлітків.

-у групі питань, які виявляють схильність до насилля (16-24 питання): до проведення тренінгу середня арифметична складала 7 балів з максимально можливих 9, а після проведення тренінгу 4 бали, що вказує на зменшення схильності до насильства.

- у групі питань, які виявляють негативні риси характеру (25-32 питання):

до проведення тренінгу середня арифметична складала 6 балів з максимально можливих 8, а після проведення тренінгу 4 бали, що вказує на зменшення негативних рис характеру, таких як заздрість, надмірна самовпевненість, впертість, пихатість тощо.

-у групі питань, які виявляють схильність до депресії (33-40 питання): до проведення тренінгу середня арифметична складала 7 балів з максимально можливих 8, а після проведення тренінгу 3 бали, що вказує на зменшення схильності до депресії

- у групі питань, які виявляють схильність до параної (41-48 питання): до проведення тренінгу середня арифметична складала 5 балів з максимально можливих 9, а після проведення тренінгу 3 бали, що вказує на зменшення схильності до параної.

-у групі питань, які виявляють схильність до нарцисизму (49-64 питання): до проведення тренінгу середня арифметична складала 13 балів з максимально можливих 16, а після проведення тренінгу 8 бали, що вказує на зменшення схильності до нарцисизму.

- у групі питань, які виявляють лінію володіння собою (65- 78 питання): до проведення тренінгу середня арифметична складала 12 балів з максимально можливих 14, а після проведення тренінгу 6 бали, що вказує на підвищення сили володіння собою.

-у групі питань, які виявляють антисоціальну поведінку (79-93питання): дл проведення тренінгу середня арифметична складала 12 балів з максимально можливих 15, а після проведення тренінгу 9 балів, що вказує на зменшення проявів антисоціальної поведінки.

Отже, результати емпіричного дослідження довели значну ефективність проведення даних психологічних тренінгів серед неповнолітніх правопорушників 15-17 років, які схильні до злочинної поведінки (Додаток Д).

Так, конструктивне вирішення внутрішньоособистісного конфлікту означає переборювання різних труднощів, це свого роду дії, спрямовані на зниження гостроти суперечностей, відновлення узгодженості внутрішнього

світу особистості, досягнення внутрішньої рівноваги і стабільності. Особливого значення вирішення та профілактика внутрішньоособистісного конфлікту набуває у неповнолітніх правопорушників, чия психіка є ще не повністю сформованою та підвищено чутливою до впливів оточуючого середовища.

Підвищення внутрішньоособистісної конфліктності зумовлює зростання нонконформізму, зниження здатності до самоприйняття на тлі певної деперсоналізації. Зауважимо, що конфліктність залежить від нервово-психічної нестійкості, яка постійно піддається виснаженню внаслідок надмірної перманентної напруженості та фрустрованості, що може породжувати істероїдні реакції у вигляді нав'язливої дружності та зорієнтованості на соціальне схвалення. Зазначене виснаження породжує схильність до психастенії через що значно послаблюється самокерівництво. Внутрішня конфліктність хоча й не набуває стійких агресивних провів, проте знижує загальну соціальну адаптованість внаслідок емоційної нестійкості. В сукупності конфліктність визначає зменшення рівня емоційного комфорту, яке загалом не переростає у негативізм, незважаючи на негативний прогноз щодо загальної нервово-психічної готовності до дій у складних умовах соціальної взаємодії. Тенденції до гіпервідповідальності у формі альтруїстичних намагань визначаються компенсаторним змістом домінуючого відчуття недостатньої задоволеності матеріальних потреб та потреби у безпеці, що і є мотивом скоєння злочинну. Разом із тим, конфліктність не спричиняє надмірної піддатливості стресовим станам, загострення авторитарності або егоцентризму чи агресивних тенденцій у формі непрямої агресії.

Виникнення злочинної поведінки на тлі внутрішньоособистісної конфліктності неповнолітніх зумовлює зростання схильності до адикції, як намагання компенсації внутрішньої напруженості суто матеріальними задоволеннями.

Схильність до проекцій внутрішніх конфліктів на зовнішні обставини зумовлюють потребу у безпеці та відповідну стриманість. Такі непродуктивні форми компенсації конфліктності зумовлюють суттєве зниження загальної

соціальної адаптивності. Це проявляється у схильності до подолання норм і правил, яка, на фоні відповідної тенденції зниження моральної нормативності поведінки породжує певний нонконформізм та прямолінійність. Зазначена внутрішньоособистісна конфліктність, яку неповнолітньому не вдається розв'язати продуктивно, породжує ескалацію нервово-психічної напруженості. Це призводить до зниження нервово-психічної стійкості із відповідним підвищенням загального рівня нейротизму, що породжує схильність до злочинної поведінки.

Узагальнений портрет неповнолітнього, схильного до непродуктивної компенсації внутрішньоособистісної конфліктності через злочинну поведінку, містить наступні риси: прагнення до нонконформізму, домінантності та прямолінійності на тлі боязкості, тривожності, замкнутості. Домінуюче суб'єктивне відчуття підлеглості на фоні зниження впевненості у собі. Нервово-психічна нестійкість та загострення нейротизму породжує ризик загострень невротичних розладів, зниження загальної комунікативності та організаційних здібностей. Зростання тенденції фіксації на самозахисті при зниженні здатності фіксації на перешкоді визначає загострення загального показника ворожості. Загальне зниження соціальної адаптивності при вираженому емоційному дискомфорті та екстернальності проявляється у загостренні схильності до адикції.

Отже, в результаті тренінгу у учасників активізувався інтелектуальний, комунікативний і вольовий потенціал, рефлексія минулого і моделювання майбутнього. Це стало можливим за рахунок цілеспрямованого використання спеціальних психотехнічних, ігрових та інших прийомів і методів. Зазначимо, що психологічний тренінг розрахований не лише на осіб, які відчувають внутрішній дискомфорт та невпевненість, а й на неповнолітніх в цілому, з метою конструктивного врегулювання внутрішньоособистісних суперечностей у рамках первинної профілактики злочинної поведінки.

В цьому розділі було освітлено підходи до дослідження психологічних чинників, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників. У емпіричному дослідженні ми виходили із того, що вирішення внутрішньо особистісного конфлікту неповнолітнього правопорушника сприятиме зменшенню негативного впливу зовнішнього середовища на нього.

Також зроблено акцент, що ефективність психологічної корекції буде за умови впливу на два блоки психологічних чинників, зокрема:

1) психологічний тренінг з вирішення внутрішньо особистісного конфлікту неповнолітніх правопорушників, проявами якого можуть бути: невпевненість у собі, залежність від інших, схильність до насилля, негативні риси характеру (заздрість, пихатість тощо), схильність до депресії, схильність до нарцисизму, слабка лінія володіння собою, антисоціальна поведінка.

2) психологічний тренінг з вирішення конфліктності у родині, що призвела до виникнення сімейного неблагополуччя як одного з чинників виникнення злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників.

Також зроблено акцент на тому, що виникнення злочинної поведінки на тлі внутрішньоособистісної конфліктності неповнолітніх зумовлює зростання схильності до адикції, як намагання компенсації внутрішньої напруженості суто матеріальними задоволеннями.

Особливого значення вирішення та профілактика внутрішньоособистісного конфлікту набуває у неповнолітніх правопорушників, чия психіка є ще не повністю сформованою та підвищено чутливою до впливів оточуючого середовища

ВИСНОВКИ

Результати дослідження дають підстави зробити такі висновки.

1. Розуміння того, що психологічні чинники, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх, тісно взаємопов’язані та часто підсилюють один одного стало важливим для проведення данного дослідження. Усвідомлення їхньої природи є необхідним для розробки ефективних соціально-корекційних програм, які дозволять мінімізувати ризик злочинної поведінки. При проведенні теоретичного дослідження було виявлено та систематизовано наступні блоки чинників впливу:

а)Особливості сімейного виховання

— Дефіцит уваги та любові. Відсутність емоційного зв’язку з батьками може формувати у підлітків почуття відчуженості, що часто компенсується пошуком прийняття в асоціальних групах.

— Жорстоке поводження або насильство. Фізичне чи психологічне насильство вдома формує агресію, низьку самооцінку та звичку вирішувати конфлікти через силу.

— Негативний приклад. Злочинна чи девіантна поведінка членів сім’ї стає моделлю для наслідування.

б) Емоційно-вольові порушення

— Імпульсивність. Підлітки часто діють під впливом емоцій, не оцінюючи наслідків своїх вчинків.

— Емоційна нестабільність. Депресія, тривога або внутрішня агресія можуть провокувати девіантну поведінку.

— Відчуття неповноцінності. Підлітки можуть вдаватися до злочинів як способу самоствердження або привернення уваги.

в) Низький рівень соціальної адаптації

— Проблеми у спілкуванні. Труднощі у встановленні здорових міжособистісних стосунків підштовхують до пошуку компаній з негативними цінностями.

— Відсутність соціальних навичок. Невміння вирішувати конфлікти, досягати цілей легальними методами може спричиняти вибір злочинного шляху.

г) Вплив асоціального середовища

— Тиск групи. Неповнолітні можуть піддаватися впливу старших або авторитетних осіб, які схиляють їх до протиправних дій.

— Соціальна ізоляція. Відсутність належної підтримки з боку суспільства та альтернативних позитивних груп може сприяти утягненню підлітків у кримінальну діяльність.

д) Викривлена самооцінка та когнітивні викривлення.

— Занижена самооцінка. Підлітки можуть відчувати себе неуспішними, що призводить до протесту проти норм суспільства.

— Завищена самооцінка. Деякі підлітки мають надмірну впевненість у своїй “вищості”, що виправдовує їхню злочинну поведінку.

— Викривлене мислення. Раціоналізація злочинів (“усі так роблять”, “я не винен”) дозволяє ігнорувати відповідальність за вчинки.

є). Відсутність перспектив та життєвих цілей

— Почуття безвиході. Відсутність можливостей для самореалізації, якісний освіти чи праці створюють відчуття, що злочинність є єдиним способом досягти успіху.

— Прагнення швидкого результату. Нетерпіння та небажання докладати зусиль сприяють вибору нелегальних шляхів досягнення бажаного.

ж) Інформаційний вплив та культура насильства

— Медіа та контент. Романтизація злочинного життя через фільми, серіали чи соціальні мережі створює викривлене уявлення про успіх і спосіб життя.

— Культура насильства. Толерантне ставлення до агресії у суспільстві сприяє її копіюванню серед молоді.

2. Нами охарактеризовано сімейне неблагополуччя як чинник формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників. Виявлено, що одними з головних чинників, які впливають на формування злочинної поведінки у неповнолітніх правопорушників є різні прояви сімейного неблагополуччя (такі як: малозабезпеченість сімей, насильство у сім'ї, відсутність або недостатній інтерес батьків до інтересів дитини). Встановлено, що сімейне неблагополуччя має досить великий вплив на становлення неповнолітнього у сучасному суспільстві, а саме, так би мовити, підштовхує його на скоєння незаконних та аморальних дій, які є проявом злочинної поведінки неповнолітнього правопорушника. Таким чином, сімейне неблагополуччя значною мірою – це об'єктивне явище, яке в тих чи інших формах властиве будь-якому суспільно-економічному ладу.

3. Визначено нормативно-правову базу з протидії злочинній поведінці неповнолітніх правопорушників. Встановлено, що до основних нормативно-правових актів, які на спеціальному рівні нормативно-правового регулювання регламентують заходи щодо попередження злочинної поведінки неповнолітніх, належить такі Закони України як: Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», Сімейний Кодекс України, Кримінальний Кодекс України та Конституція України.

4. Виявлено та емпірично досліджено особливості чинників, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників. За результатами емпіричного дослідження виявлено, що основними чинниками, які впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників є:

4.1) неповна сім’я, відсутність батька та батьківської любові, відсутність стосунків між сином (донькою) та батьком (більшість респондентів – 20 осіб, відповіли, що живуть лише з матір’ю);

4.2) відсутність або не достатній інтерес до справ дитини, її особистості взагалі (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що батьки не цікавляться їхніми справами; більшість респондентів – 20 осіб, відповіли, що вони ніколи не проводять зі своєю родиною час разом;)

4.3) погані стосунки у родині між її членами (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що вони не хотіли б ставитися до своєї дитини так, як ставляться до них їхні батьки зараз; більшість респондентів – 19 осіб, відповіли, що найбільш звичними є байдужі відносини між членами родини; більшість респондентів – 26 осіб, відповіли, що для їхньої сім’ї характерними є постійні сварки, скандали, образливі слова та звернення у їхню адресу, бійки між членами сім’ї - відповіли 25 респондентів; більшість респондентів – 25 осіб, відповіли, що їм не затишно знаходитися вдома зі своєю сім’єю або відпочивати разом; більшість респондентів – 27 осіб, відповіли, що вони не мають можливості відкрито спілкуватися зі своїми батьками з приводу вирішення їхніх особистих проблем);

4.4) різні види насилля у родині (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що батьки досить часто застосовують фізичну силу до них; більшість респондентів – 25 осіб, відповіли, що батьки досить часто застосовують психологічне насильство щодо них; більшість респондентів – 16 осіб, відповіли, що батьки досить часто застосовують економічне насильство у їхньому вихованні);

4.5) матеріальні труднощі родини (так, 10 респондентів відповіли, що їхнє матеріальне становище - нижче середнього, а 12 осіб відповіли - досить важке; більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що їхні батьки не працюють); 6) низька правова культура у родині (більшість респондентів – 18 осіб, відповіли, що їхні батьки мають проблеми із законом);

4.6.) наявність алкогольної та психотропної залежності у родині, як батьків так і дитини (більшість респондентів – 26 осіб, відповіли, що для їхньої сім'ї характере часте вживання спритних напоїв батьками, 10 осіб відповіли, що батьки вживають психотропні речовини, 27 осіб відповіли, що самі вживають алкогольні напої, 25 респондентів – курять, 5 – вживають інші психотропні речовини);

4.7) відсутність корисного способу проведення дозвілля (27 респондентів відповіли, що не відвідують розвивальні, спортивні або творчі заклади, а ходять у нічні клуби, дискотеки, бари, кафе, гуляю з друзями – обрали 19 респондентів); проводжу час у соціальних сітях, Інтернеті, граю у комп'ютерні ігри – обрали 9 респондентів);

4.8) великий вплив друзів на світобачення неповнолітнього (які мають як позитивний, так і негативний вплив) (26 респондентів відповіли, що більшість часу проводять із друзями; на питання «Чи багато у Вас друзів, які мають гарну успішність у навчальному закладі та гармонійні стосунки у сім'ї та з оточуючими?» - 22 респондента відповіли «немає»; 14 респондентів охарактеризували своїх друзів як людей, які мають (мали) кримінальне життя; 27 респондентів часто довіряють друзям та повторюють їхні дії (37-ме питання анкети; 27 респондентів відповіли, що краще обговорити свої власні проблеми або переживання з друзями ніж з родиною чи вчителем або соціальним працівником (29 питання анкети)).

5. Нами розроблено та апробовано соціально-психологічну програму, яка має на меті зменшити прояви злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників. Програма складається з двох тренінгових програм: 1) тренінгу з усунення та профілактики внутрішньо особистісної конфліктності неповнолітніх як первинного чинника злочинної поведінки, що підсилює вплив зовнішнього соціального середовища на підлітка; 2) тренінгу з вирішення конфліктності між стосунками членів родини, зокрема між стосунками батьків та дитини.

Соціально-психологічна програма ефективно підтвердила спрямованість програми на налагодження та створення гармонійних та збалансованих стосунків у родині неповнолітнього, а також вирішення внутрішнього конфлікту особистості неповнолітнього, що формує адекватну взаємодію із середовищем та оточенням: нового становлення у соціумі, нових досягнень, розкриття свого «Я» у зовнішньому соціальному середовищі, прийняття себе у ньому, - що у свою чергу зменшить негативний вплив зовнішнього середовища на неповнолітнього правопорушника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та інші. Юридична психологія: Підручик / За загальн. Ред.. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. Київ: КНТ, 2007. 240 с.

2. Алєксєєва О. В. Адміністративна відповідальність серед інших видів юридичної відповідальності за правопорушення неповнолітніх в Україні: призначення та особливості. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 2. С. 166-172.

3. Анголенко В. В. Пробація як форма ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 8. С. 234-240.

4. Аршава І.Ф., Репіна О.Г. Основи юридичної психології з практикумом. Днепро: вид-во Маковецький, 2012. 300 с.

5. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: Учебник. Харків: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.

6. Бедь В.В. Юридична психологія: навчальний посібник. Львів: «Новий світ - 2000», 2010. 350 с.

7. Бочелюк В. Й. Юридична психологія: навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2010. 180 с.

8. Бриндіков Ю. Л. Соціально–педагогічна робота з молоддю та неповнолітніми правопорушниками у пенітенціарний та постпенітенціарний період. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Соціально-педагогічна. Вип. 24. 2015. С. 6-16.

9. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Просвіта, 2013. 306.

10. Вольнова Л. М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2017. № 3-4. С. 60-70.

11. Давидова Т. О. Кримінологічні особливості особистості неповнолітніх правопорушників як підґрунтя до створення ефективної системи запобігання злочинності. *Право і суспільство*. № 5(3). 2015. С. 146-151.

12. Дубовик К. Головні аспекти перевиховання неповнолітніх правопорушників. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. Vol. 3, Iss. 4. 2016. С. 253-258.

13. Заброцький М. М. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2010. 150.

14. Занюк С.С. Психологія мотивації. Київ: Либідь, 2002. 300 с.

15. Капська А.Й. Соціальна робота: навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2014. 400 с.

16. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. № 3. 2011. С. 109-122.

17. Коваль В. В. Теоретичні основи дослідження соціалізації неповнолітніх правопорушників: педагогічний та правовий аспекти. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. Вип. 2. 2015. С. 136-142.

18. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2016. 240 с.

19. Лукашевич М. П., Т. В. Семигіна Соціальна робота: теорія і практика: навчальний посібник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2007. 341 с.

20. Максименко С.Д. Загальна психологія. 3-тє видання перероблене та доповнене: підручник. Київ: ЦУЛ, 2010. 350 с.

21. Максимова Н. Ю. Роль громади у профілактиці правопорушень неповнолітніх. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, Вип. 39. С. 176-184.

22. Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2010. 340 с.

23. Мирошниченко Н. М. Виховні заходи, що застосовуються до неповнолітніх за кримінальні правопорушення: зарубіжний досвід. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. Вип. 3. 2015. С. 143-152.

24. Міщук І. В. Ювенальна юстиція як метод правового захисту неповнолітніх правопорушників у зарубіжних країнах (на прикладі США, Франції, Німеччини, Швеції). *Приватне та публічне право*. № 1. 2018. С. 88-92.

25. Мураненко К. Ю. Зарубіжний досвід профілактики правопорушень серед неповнолітніх. *Психологічний часопис*. № 2. 2019. С. 85-98.

26. Муринець Н.Я. Детермінанти злочинної поведінки серед неповнолітніх: девіантологічний вимір. *Психологія*. № 4. 2017. С. 142-147.

27. Пальм Г.А. Загальна психологія: навчальний посібник. Київ : ЦНЛ, 2017. 255 с.

28. Панасенко Е. А. Проблема девіантної та делінквентної поведінки у неповнолітніх правопорушників: психолого-педагогічний аналіз / Е. А. Панасенко, А. В. Макаренко, Р. В. Стрижак. *Гуманізація навчально-виховного процес*у. Вип. 1. 2020. С. 304-314.

29. Петюх В.М. Конфліктологія: навчальний посібник. Київ, 2013. 360 с.

30. Пліско Є. Зв'язок ювенальної юстиції з сучасною соціально-педагогічною роботою із неповнолітніми правопорушниками. *Молодь і ринок*. № 1. 2019. С. 37-42.

31. Пліско Є. Правові основи пенітенціарної практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Нова педагогічна думка*. № 1. 2019. С. 66-70.

32. Пліско Є. Ю. Нормативно – правові засади функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1991 – 2016 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. Вип. 151(1). 2018. С. 210-213.

33. Пліско Є. Ю. Основи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Вип. 4. 2018. С. 175-185.

34. Психологія / За редакцією Ю.Л. Трофімова. Київ: Либідь», 2015. 400 с.

35. Рябчич Я. Є. Дисгармонійна родина як чинник формування девіантної та суїцидальної поведінки підлітків. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології*. Т. 24. 2017. С. 390-398.

36. Сергєєнкова О.П. Загальна психологія: навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2015. 270 с.

37. Собур С. В. Питання правового регулювання профілактики кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, які належать до радикально налаштованих молодіжних угруповань. *Наука і правоохорона*. № 2. 2015. С. 170-174.

38. Супрун М. В. Історико-психологічні засади девіантної поведінки підлітків / Микола Супрун, Наталія Перепечина. *Вісник Академії управління МВС*. № 4. 2016. С. 183-193.

39. Третяк О. С. Організація тренінгу з неповнолітніми правопорушниками / С. Третяк О., О. Чебоненко С. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету.* Серія : Педагогічні науки. Вип. 125. -2015. С. 112-116.

40. Тюптя Л. Т. Соціальна робота: теорія і практика. Київ : Слово, 2014. 302 с.

41. Шакул В. Й. Соціальна робота: навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2016. 302 с.

42. Шароватова О. П. Формування культури безпеки неповнолітніх правопорушників як складова частина їх соціально-педагогічного супроводу. Інноваційна педагогіка. Вип. 4(2). 2018. С. 91-94. -

43. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

44. Швець Т. Сучасний соціально-демографічний портрет неповнолітніх правопорушників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія : Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 1. 2016. С. 327-329.

45. Шкур О.А. Наукові методи дослідження у психології: навчальний посібник. Київ: Зоря, 2015. 190 с.

46. Якимова С. Окремі аспекти методики індивідуальної профілактики з неповнолітніми правопорушниками. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. № 855. 2016. С. 537-541.

47. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)".

48. Лист МОН України від 29.01.2019 №1/11-881 "Рекомендації для закладів освіти щодо застосувань норм Закону України щодо протидії булінгу".

49. Лист МОНУ від 29.12.2018 №1/9-790 "Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу".

50. Наказ МОН України від 02.10.2018 №1047 "Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами".

51. Постанова КМУ від 03.10.2018 №800 "Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю".

52. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо системи охорони психічного здоров’я та послуг у сфері психічного здоров’я: Проект Закону від 28.06.2023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42173

53. Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству».

54. Лист МОНУ від 28.12.2016 №1/9-680 "Щодо захисту дітей від усіх форм насильства, образ, недбалого й жорстокого поводження".

55. Спільний наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров’я України від 19.08.2014 № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення».

56. Лист МОН України від 30.01.2014 №1/9-80 "Щодо профілактичної роботи з запобігання правопорушенням та злочинності серед дітей та учнівської молоді".

57. Постанова КМУ від 21.11.2013 №896 "Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)".

58. Постанова КМУ від 21.11.2013 №895 "Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах".

59. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 21.02.2013 №176 Про затвердження плану заходів щодо запобігання правопорушенням серед дітей, попередження жорстокого поводження з ними.

60. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 11.02.13 № 1/9-96 "Щодо профілактичної роботи з запобігання правопорушенням та злочинності серед дітей та учнівської молоді".

61. Наказ Міністерства освіти та науки України від 29.10.2010 № 1023 "Щодо профілактики злочиності та правопорушень серед дітей, захисту їх прав на освіту".

62. Закон України від 21.12.2010 № 2823-VI «Про внесення змін до Закону України "Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей».

63. Лист МОН України від 13.09.2010 № 1/9-623 "Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи".

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА

Дослідження соціально-психологічних чинників, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх правопорушників

1.У якому настрої Ви почали сьогоднішній день ?

г) у доброму;

д) ніякому;

е) у поганому.

2. З ким із батьків Ви живите?

г) тільки мати;

д) тільки тато;

е) обидва батьки.

3.Хто з членів родини найбільше приділяє Вам увагу?

д) мати;

е) тато;

ж) обидва батьки;

з) ніхто;

4. Як, на Вашу думку, ставляться до Вас Ваші батьки (інші близькі члени сім'ї):

е) привітливі та доброзичливі зі мною, розуміють, який у мене настрій;

ж) допомагають мені, якщо я їх прошу;

з) знають мої інтереси та хобі, знаходять час на мене, якщо мені це потрібно;

и) не цікавляться моїми справами;

к) слухають мої побажання та пропозиції та беруть їх до уваги у вирішенні сімейних проблем або плануванні подальшого життя.

5. Хотіли би Ви мати такі стосунки зі своєю дитиною, коли Ви виростите та створите свою власну сім'ю?

г) коли я виросту, я хотів би мати такі стосунки зі своєю дитиною;

д) я не хочу мати дітей та сім’ю;

е) я не хотів би ставитися до своєї дитини так, як ставляться до мене мої батьки.

6. Які відносини є найбільш звичними для Вашої родини?

г) дружелюбні;

д) ворожі;

е) байдужі;

7. Що з перерахованого нижче є характерним для Вашої родини?

г) часте вживання спритних напоїв батьками;

д) постійні сварки, скандали, образливі слова та звернення у вашу адресу, бійки між членами сім’ї тощо;

е) гармонійна обстановка;

ж) відповіді а та б.

8. Чи застосовують батьки у Вашому вихованні фізичну силу?

г) так, досить часто;

д) так, але рідко;

е) ніколи.

9. Чи застосовують батьки у Вашому вихованні психологічне насильство (погрози, покарання, приниження, заниження Вашої самооцінки тощо)?

г) так, досить часто;

д) так, але рідко;

е) ніколи.

10. Чи застосовують батьки у Вашому вихованні економічне насильство (не дають Вам карманні гроші, не покупають Вам бажані Вами речі, шантажують грошима або ж речами, які вони можуть Вам купити, не дозволяють Вам витрачати гроші на Ваш розсуд):

г) так, досить часто;

д) так, але рідко;

е) ніколи.

11. Ви проводите зі своєю родиною час разом (ігри з батьками, розваги на повітрі, похід у кіно, музеї, караоке, домашні веселі посиденьки тощо), окрім вимушеного перебування у одному місці (квартира, дім)?

г) так, досить часто;

д) так, але рідко;

е) ніколи.

12. Якщо Вас сварять, то це є справедливим на Ваш розсуд чи сварки є не обґрунтованими і виникають на рівному місці?

г) сварять справедливо, за погану поведінку, проступок тощо;

д) сварять без наявної на те вагомої причини (не справедливо);

е) ніколи не сварять.

13. Чи Вам затишно знаходитися вдома зі своєю сім'єю, або відпочивати разом?

в) так

г) ні.

14. Чи маєте Ви можливість відкрито спілкуватися зі своїми батьками з приводу вирішення Ваших особистих проблем, чи питаєте в них поради що особистісного життя?

в) так;

г) ні.

15. Як ви оцінюєти матеріальне становище Вашої родини?

е) відмінно (майже ні в чому собі не відмовляємо);

ж) вище середнього (зазвичай ми не маємо матеріальних труднощей);

з) середнє (час від часу відчуваємо матеріальні труднощі);

и) нижче середнього (доводиться багато у чому собі відмовляти);

к) досить важке (часто не маємо гроші, щоб купити їжу та речі першої необхідності).

16. Чи працюють Ваші батьки?

в) так

г) ні.

17. Чи мають Ваші батьки проблеми із законом (мають кримінальне минуле чи живуть з ним і досі тощо)?

в) так

г) ні.

18. Чи вживають (вживали) Ваші батьки психотропні речовини (наркотики)?

в) так

г) ні.

19. Чи справно Ви відвідуєте освітні заклади (школи, училища тощо)?

г) так;

д) рідко;

е) не відвідую зовсім.

20. Чи відвідуєте Ви якісь розвивальні, спортивні або творчі заклади?

в) так;

г) ні.

21. Якщо Ви відвідуєте навчальні заклади оцініть свою успішність у навчанні:

д) відмінно;

е) добре;

ж) нижче середнього;

з) погано.

22. Як Ви проводите вільний час?

д) ходжу у нічні клуби, дискотеки, бари, кафе, гуляю з друзями;

е) читаю художню літературу;

ж) займаюсь спортом;

з) сиджу у соціальних сітях, Інтернеті, граю у комп’ютерні ігри;

23. З ким Ви проводите вільний час?

г) з сім’єю;

д) з друзями;

е) один;

ж) з ким ще?

24. Чи багато у Вас друзів, які мають гарну успішність у навчальному закладі та гармонійні стосунки у сім'ї та з оточуючими?

г) так, багато;

д) так, мало;

е) немає..

25. Як Ви можете охарактеризувати своїх друзів?

е) звичайні люди;

ж) авторитетні люди;

з) люди, які мають кримінальне життя (мали);

и) добрі, чуйні, ввічливі люди;

к) люди, які живуть за своїми правилами (або за правилами вулиці).

26. Чи вживаєте Ви алкогольні напої?

в) так;

г) ні.

27. Чи курите Ви?

в) так;

г) ні.

28. Чи вживаєте Ви психотропні речовини?

а) так;

б) ні.

29. З ким Вам краще обговорити свої власні проблеми або переживання?

а) із членами родини;

б) із другом або знайомим;

в) із вчителем або соціальним працівником.

30. Чи маєте Ви психічну хворобу або черепно-мозкову травму?

а) так;

б) ні.

в) незнаю, ніколи не відвідував психіатра.

31. Ваші близькі родичі мають психічні розлади або хвороби?

а) так;

б) ні.

32. Як Ви охарактеризуєте своє вміння до спілкування з малознайомими людьми у повсякденному житті (поштар, касир, охоронець, лікар, однолітки, сусіди тощо)?

а) завжди вітаюсь із посмішкою, відповідаю на запитання, намагаюсь допомогти людям чим зможу, пропоную свою поміч не очікуючи прохання тощо;

б) ніколи не вітаюсь першим, не посміхаюсь при вітанні, не цікавлюсь справами іншої людини, коли просять допомогти іноді допомогаю якщо це недовго тощо;

в) не вітаюсь з людьми із сфери обслуговування, лікарями, вчителями тощо, відмовляю їм у допомозі.

33. Як часто Ви граєте у комп'ютерні ігри (на телефоні, планшеті тощо)?

а) кожен день, мені досить комфортно проводити так час;

б) декілька раз у неділю, коли нічим зайнятися;

В) не граю зовсім.

34. Чи є у Вас хоббі, улюблені книжки?

а) так;

б) ні.

35. Які відчуття у Вас виникають після комп'ютерних ігор:

а) спокій, зосередженність, радість;

б) агресія, Збудженість, розчарування.

36. Чи вживаєте Ви алкогольні напої самі:

а) не вживаю зовсім;

б) вживаю сам іноді;

в) тільки з друзями.

37. Як часто Ви довіряєте друзям та повторюєте їхні дії:

а) друзі знають про мене тільки те, що повинні, я маю власні справи;

б) від друзів не маю секретів, усі справи робимо разом.

38. Чи є Ви членом групи, яка має свою ціль, назву та завдання:

а) так;

б) ні.

Додаток Б

Опитувальник девіантної поведінки

1. Чи уникаєте Ви завдань або доручень, при виконанні яких Вам довелося б мати справу з багатьма людьми?

2. Чи ухиляєтеся Ви від контакту з іншими людьми, тому що впевнені, що вони цього дуже хочуть?

3. Вам ніяк не вдається бути щирим з іншими людьми, навіть якщо вони Вам дуже близькі?

4. Коли Ви маєте справу з іншими людьми, Ви часто боїтеся, що будете відкинуті або будете схильні до критики?

5. Ви зазвичай стримані і мовчазні, коли знайомитеся з новими людьми?

6. Ви вважаєте, що Ви не такі розумні, спритні і привабливі, як інші люди?

7. Чи боїтеся Ви потрапляти в нові ситуації?

8. Чи часто Ви маєте потребу в порадах і підтримці інших людей, перш ніж прийняти рішення (наприклад, що одягнути або що замовити в кафе)?

9. Чи залежні Ви в організації важливих життєвих справ від інших людей, будь то фінансові справи, організація побуту тощо?

10. Вам ніяк не вдається заперечити іншим, навіть якщо Ви думаєте, що вони не праві?

11. Вам ніяк не вдається починати виконувати роботу або завдання, якщо Вам в цьому ніхто не допомагає?

12. Чи берете Ви добровільно на себе відповідальність за виконання неприємних завдань?

13. Коли Ви одні, Ви відчуваєте себе неважливо?

14. Після того як Ви розлучилися з близькою людиною, Ви швидко починаєте відчувати потребу в іншій людині, на яку можна було б покластися?

15. Чи часто Ви думаєте про те, що можете залишитися самотнім або що ніхто не буде про Вас дбати?

16. Ви відносите себе до числа тих, хто приділяє багато уваги деталям, порядку, організації, тобто Ви любите будувати плани?

17.Чи виникають у Вас труднощі із завершенням роботи, так як Ви витрачаєте занадто багато часу на те, щоб все зробити правильно і точно?

18. Чи вважаєте Ви або Вам вже говорили про те, що Ви так сильно зайняті своєю діяльністю, що у Вас немає часу на друзів і задоволення?

19. У Вас завищені моральні вимоги?

20. Ви з важкістю розлучаєтеся з речами, так як думаєте, що вони Вам коли-небудь стануть в нагоді?

21. Ви з важкістю приймаєте допомогу інших людей, якщо вважаєте, що вони неточно виконують справу?

22. Ви з важкістю витрачаєте гроші на себе або інших, навіть якщо їх у Вас достатньо?

23. Ви дуже впевнені в своїй правоті, і Вам зовсім байдуже, що скажуть інші?

24. Вам вже говорили, що Ви примхливий і впертий?

25. Якщо вас хтось про щось просить, а Ви не хочете цього робити, ви спочатку погоджуєтеся, а потім робите це повільно і недбало?

26. Ви схильні просто забувати про те, чого Ви не хочете робити?

27. Чи часто Ви відчували, що Вас не розуміють або що Ваші успіхи недостатньо цінуються?

28. Чи часто у Вас буває поганий настрій, який веде до того, що Ви вступаєте в конфлікт?

29. Чи відчуваєте Ви, що більшість Ваших вчителів та інших людей, що займають більш високе соціальне становище, ніж Ви, просто нездатні люди?

30. Чи вважаєте Ви несправедливим, що інші люди мають в своїй власності більше, ніж Ви?

31. Чи часто Ви скаржитеся на те, що з Вами трапляється тільки погане?

32. Вам часто доводиться «тикати інших носом в роботу», а потім все це переробляти?

33. Як правило, Ви відчуваєте себе нещасливим або життя Вам не доставляє радості?

34. Чи Ви вважаєте себе посередньою людиною або Ви дуже поганої про себе думки?

35. Ви часто робите собі погано?

36. Ви відносите себе до людей, які постійно про щось переживають?

37. Ви часто оцінюєте інших людей і знаходите в них недоліки?

38. Ви думаєте, що більшість людей погані за своєю природою?

39. Ви завжди очікуєте найгіршого?

40. Ви часто відчуваєте почуття провини за те, що Ви щось не зробили або забули зробити?

41. Ви повинні бути напоготові, щоб уникнути використання себе іншими людьми для досягнення ними корисливих цілей?

42. Ви сумніваєтеся в тому, що могли б довіряти друзям і колегам?

43. Ви вважаєте, що інші не повинні багато про Вас знати?

44. Ви часто бачите прихований зміст в тому, що говорять або роблять інші?

45. Ви дуже злопам'ятні, тобто має пройти багато часу, перш ніж Ви вибачте людині, яка завдала Вам болю?

46. Є люди, яких Ви не можете пробачити, навіть якщо пройшло занадто багато часу з того дня, як вони образили Вас словом чи ділом?

47. Ви швидко виходите з себе і агресивно реагуєте, якщо Вас критикують або ображають?

48. Вас часто відвідує підозра про невірність вашого хлопця (дівчини)?

49. У Вас склалося враження, що більшість людей неправильно оцінюють Ваші здібності?

50. Вам вже доводилося чути про те, що у Вас занадто високої думки про себе?

51. Ви часто думаєте про владу, славу і визнання, які будете коли-небудь мати?

52. Ви часто думаєте про ідеальну любов, яку одного разу зустрінете?

53. Коли Ви стикаєтеся з труднощами в роботі, Ви майже завжди наполягаєте на розмові з високим начальством?

54. Ви вважаєте, що час слід проводити тільки з тими людьми, які є особистостями або вдають із себе щось незвичайне?

55. Для Вас важливо, щоб інші звертали на Вас увагу або захоплювалися Вами?

56. Ви вважаєте, що Ви не повинні дотримуватися певних правил або громадські приписи, якщо вони в якійсь мірі Вас обмежують?

57. Ви вважаєте, що існують причини, за якими інші люди повинні бути з Вами більш ввічливі і уважні?

58. Вам вже доводилося хоча б раз використовувати інших людей з метою досягнення чого-небудь?

59. Ваші власні потреби для Вас набагато важливіше, ніж потреби інших?

60. Ви дотримуєтеся думки, що інші повинні беззастережно слідувати Вашим побажанням?

61. Ви вважаєте, що не слід рахуватися з діями і почуттями інших?

62. Ви з працею переносите удачу інших?

63. У Вас склалося враження, що інші Вам заздрять?

64. Ви вважаєте, що існує дуже мало людей, які заслуговують на Вашого часу та уваги?

65. Виходьте ви з себе, коли уявляєте, що людина, яка багато для Вас означає, раптом залишає Вас?

66. Ваші стосунки з людьми, від яких багато що залежить, характеризуються успіхами?

67. З Вами траплялося таке, що Ваші цілі або Ваші почуття раптово змінювалися?

68. Ви часто відчуваєте різкі зміни при вигляді себе таким, який Ви є насправді?

69. Ви часто і раптово міняєте свої цілі, професійні плани, релігійні погляди?

70. Ви часто робите імпульсивно?

71. Ви намагалися нанести собі тілесні ушкодження або покінчити життя самогубством?

72. Ви коли-небудь свідомо наносили собі ножові поранення, опіки та інші рани?

73. Ви людина настрою?

74. Ви часто відчуваєте себе внутрішньо спустошеним?

75. У Вас часто трапляються напади сказу або Ви так сильно гнівайтесь, що втрачаєте контроль?

76. Ви б'єтеся або кидаєтеся різними предметами, коли гнівайтесь?

77. Навіть дрібні неприємності виводять Вас із себе?

78. Ви стаєте підозрілим по відношенню до інших людей або відчуваєте себе не в своїй тарілці, якщо перебуваєте під великим тиском?

79. Ви часто шокували дітей або загрожували іншим дітям?

80. Ви були ініціатором бійок?

81. В бійках Ви використовували зброю (наприклад, палицю, камінь, розбиту пляшку, ніж)?

82. Ви намагалися свідомо завдати біль і страждання іншим?

83. Ви свідомо мучили тварин?

84. Ви насильно відбирали у інших дітей речі, використовуючи загрозу, напад або пограбування?

85. Ви примушували інших людей до сексуальних контактів?

86. Ви підпалювали коли-небудь що-небудь свідомо?

87. Ви навмисне пошкоджували речі, які Вам не належать?

88. Ви зламували коли-небудь чужу квартиру, будинок або автомобіль?

89. Ви часто брехали або обманювали інших?

90. Ви крали коли-небудь в магазинах?

91. Ви часто тікали з дому і проводили ночі поза домом?

92. Ви поверталися додому набагато пізніше, ніж це Вам було дозволено?

93. Ви часто прогулювали школу?

Додаток В

Статистичні результати опитування

№ п/п	Кількість респондентів, які дали відповідь а)	Кількість респондентів, які дали відповідь б)	Кількість респондентів, які дали відповідь в)	Кількість респондентів, які дали відповідь г)	Кількість респонд., які дали відповідь д)
1	3	19	8		
2	20	2	8		
3	20	5	5		
4	2	5	3	18	2
5	3	9	18		
6	5	6	19		
7	26	25	5		
8	18	9	2		
9	25	5			
10	26	4			
11	2	8	20		
12	18	12			
13	5	25			
14	3	27			
15		3	5	10	12
16	22	8			
17	18	12			
18	19	11			
19	4	22	4		
20	3	27			
21		4	6	20	
22	19		2	9	
23		26	6		
24	3	5	22		
25	9	6	14		4
26	27	3			
27	25	5			
28	5	25			
29	1	27	2		
30	20	10			
31	17	13			
32	3	15	12		
33	21	9			

Продовження таблиці

№ п/п	Кількість респондентів, які дали відповідь а)	Кількість респондентів, які дали відповідь б)	Кількість респондентів, які дали відповідь в)	Кількість респондентів, які дали відповідь г)	Кількість респонд., які дали відповідь д)
34	2	28			
35	3	27			
36		10	20		
37	5	25			
38	7	23			

Додаток Г

Програма тренінгу з вирішення конфліктності у родині

№ з/п	*Тема, мета заняття*	*Зміст заняття*	*Трива-лість*
№1	Тема: ***«Вчимося піклуватися про себе»*** *Мета:* створити атмросферу психологічної безпеки, мотивувати батьків до саморозвитку та зформувати вміння піклуватися про себе.	Вправа «Знайомство»	15 хв.
		Вправа «Правила роботи»	5 хв.
		Вправа «Очікування»	5 хв.
		Вправа-демонстрація «Наповнюємо склянку»	15 хв.
		Творче завдання «Вірш про себе»	20 хв.
		Відео-притча «На що ми витоачаємо життя?»	5 хв.
		Підбиття підсумків	5 хв.
№2	Тема: ***«Стежиною батьківської мудрості»*** *Мета:* сприяти підвищенню психологічної компетентності батьків шляхом усвідомлення і осмислення механізмів діалогічного спілкування, ознайомити зі стилями батьківського спілкування з дітьми.	Вправа «Знайомство»	7 хв.
		Притча «Два ангели»	3 хв.
		Вправа «Мух краще ловити на мед»	5 хв.
		Інформаційне повідомлення «Три шляхи у вихованні»	10 хв.
		Вправа-показ «Емоційний світ Дитини»	10 хв.
		Колаж «Потреби дитини для всебічного розвитку».	20 хв.
		Вправа «Моє спокійне місце»	5 хв.
		Вірш «А я люблю коли сміються діти»	3 хв.
		Вправа «Аплодименти»	3 хв.
		Підбиття підсумків	5 хв.

Продовження таблиці

№ з/п	Тема, мета заняття	Зміст заняття	Трива-лість
№3	Тема: ***«Спілкування: вчимося спілкуватися з дитиною»*** *Мета:* сприяти розвитку здатності вербального і невербального самовираження, навчити батьків використовувати «Я – повідомлення» у спілкуванні з дитиною.	Вправа «Привітання»	3 хв.
		Вправа «Подібність і відмінність»	5 хв.
		Вправа «Спілкування»	15 хв.
		Інформаційне повідомлення «Загальні принципи взаємодії з дітьми»	7 хв.
		Вправа –демонстрація «Стилі спілкування»	20 хв.
		Вправа «Храм тиші»	10 хв.
		Вправа «Позитивні наслідки використання «Я-повідомлень»	30 хв.
		Підбиття підсумків	3 хв.
№4	Тема: ***«Управління гнівом»*** *Мета:* сприяти усвідомленню батьками негативного впливу проявів гніву на розвиток дитини, розширити репертуар способів управління гнівом.	Вправ «Я відчуваю»	5 хв.
		Експрес-опитування	5 хв.
		Вправа «Діти вчаться спостерігаючи»	20 хв.
		Інформаційне повідомлення	10 хв.
		Вправа «Наскільки я розгнівана?»	25 хв.
		Вправа «Візуалізація як спосіб припинення гніву»	10 хв.
		Вправа «Крок – раз!»	5 хв.

Продовження таблиці

№ з/п	Тема, мета заняття	Зміст заняття	Трива-лість
№5	Тема: ***«Родина, родина – від батька до сина»*** *Мета:* сприяти формуванню батьківської компетентності шляхом усвідомлення і осмислення механізмів спілкування, формувати вміння і навички конструктивної взаємодії з дітьми у родині.	Вправа «Привітання»	3 хв.
		Вправа «Це моя дитина»	15 хв.
		Вправа «Яблучко від яблуньки»	15 хв.
		Мовленнєвий тест «Які Ви батьки?»	7 хв.
		Вправа-метафора «Річка та береги»	5 хв.
		Руханка «Колода карт»	5 хв.
		Вправа «Аукціон похвал»	10 хв.
		Вправа «Машина спогадів»	10 хв.
		Вправа «Коло рук»	3 хв.
№ 6	Тема: ***«Стань дитині вірним другом»*** *Мета:* сприяти розвитку ефективної взаємодії між дітьми та батьками.	Вступне слово	5 хв.
		Вправа-привітання «Усмішка по колу»	5 хв.
		Гра «Впізнай свою дитину»	10 хв.
		Інформаційне повідомлення	5 хв.
		Вправа-методика «Екзамен»	10 хв.
		Вправа «Малюємо разом»	15 хв.
		Вправа «Недитячі заборони»	25 хв.
		Вправа «Очищення від тривог»	15 хв.
		Вправа «Вчимося бачити позитивні наміри дитини»	25 хв.
		Відео-притча «Про виховання»	4 хв.
		Вправа «Квітуче дерево»	10 хв.
№7	Тема: ***«Нерозділиме родиннє коло любові та розуміння»*** *Мета:* сприяти створенню ситуації співробітництва і взаєморозуміння між батьками і дітьми, розвивати творчий потенціал у дітей і батьків.	Вступне слово	3 хв.
		Вправа «Сімейне коло»	5 хв.
		Вправа «Фотографія»	10 хв.
		Притча «Батьки і діти»	5 хв.
		Вправа «Познайомимось руками»	15 хв.
		Вправа «Вгадай свою родину»	20 хв.
		Вправа «Золоті правила»	15 хв.
		Вправа «Герб моєї родини»	10 хв.
		Вправа «Місточок взаємопорозуміння	7 хв.
		Вірш «Батьки і діти»	3 хв.
		Підбиття підсумків	5 хв

Додаток Д

Результати дослідження ефективності програми психологічного тренінгу

Невпевненість у собі			Залежність від інших		Схильність до насилля		Негативні риси характеру	
Порядковий номер респондента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента	Кількість відповідей "так" на почтаку експерименту	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експерименту
1	5	4	7	3	6	5	7	5
2	6	3	5	2	8	6	4	5
3	4	3	8	4	6	2	8	2
4	4	4	5	5	4	4	5	4
5	3	3	6	4	8	7	6	6
6	5	5	7	6	9	7	7	7
7	7	5	5	2	6	3	6	3
8	6	4	4	3	5	1	4	2
9	5	3	5	1	8	4	5	4
10	5	2	3	2	8	5	3	5
11	6	2	2	1	8	3	8	3
12	6	3	8	5	9	5	8	4
13	5	2	7	3	7	6	7	6
14	6	3	6	2	6	4	6	4
15	7	4	8	4	5	5	8	5
Середня арефметична відповіді "так"	5	3	6	3	7	4	6	4
Максим. бал	7		8		9		8	

Продовження таблиці

Схильність до депресії			Схильність до параної		Схильність до нарцисизму		Лінія володіння собою		Антисоціальна поведінка	
Порядковий номер респондента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента	Кількість відповідей "так" на почтаку експери-мента	Кількість відповідей "так" по закінченню експери-мента
1	8	4	4	2	11	9	8	4	13	9
2	6	2	8	6	14	8	14	8	13	8
3	8	3	6	2	15	5	10	5	10	8
4	7	4	4	4	12	5	12	4	12	6
5	7	3	8	6	15	6	13	6	13	8
6	7	5	5	3	10	6	10	6	10	12
7	6	5	6	3	15	7	13	7	13	9
8	5	4	5	1	12	8	12	8	14	12
9	5	3	4	4	12	9	12	9	12	9
10	6	4	3	2	13	9	13	5	13	10
11	8	2	3	3	14	10	14	8	14	10
12	8	3	4	1	14	12	14	7	15	10
13	6	2	6	3	12	10	12	5	14	8
14	7	3	6	4	12	9	12	5	13	8
15	8	4	5	5	15	11	14	4	14	10
Середня арефметична відповідей "так"	7	3	5	3	13	8	12	6	13	9
Максима-льний бал	8		9		16		14		15	